

Kapitülasyonların Kaldırılması Sürecine Dair Bibliyografik Bir Deneme: 1909-1927 Yılları Arasında Yazılmış Kapitülasyon Kitapları

Ali Adem Yörük*

The concept of the "Capitulations", which is phrased with the synonymous terms "Uhud- Atika" (the ancient agreements), "Uhud-ı Kadime" (the privileges of the foreigner which is existed from the time out of mind), "İmtiyazat-ı Kadime" (the privileges which is existed from the time out of mind), İmtiyazat-ı Ahdiye (the ancient privileges of the foreigners), İmtiyazat-ı Ecnebiye (the privileges of the foreigners), Müsaedat-ı Ecnebiye (the permissions for the foreigners) as well, denote the religious, economic and judicial privileges which was given by the Sultan to the foreigners within the scope of the implementation the principle of the eman. Due to the fact that the system of the Capitulation which was implemented by the Ottomans was extended over a long-drawn-out period of time, it includes very diverse problems within its structure. In this article, following a short analysis on the enmity against the Capitulations which was emerged in the process of the abolition of them, and an analysis on the impacts of this enmity, a literature review and a comprehensive analysis of the ten books about the Capitulations which were written between 1909 and 1927 is going to endeavored.

Keywords: the Capitulations, the Second Constitutional Period, Literature of Ottoman Law, Legal Reforms

Kapitülasyonlar, gerek uzmanlar gerek tarih meraklı ve okurları nezdinde Osmanlı tarihi çalışmalarının önemli ve tartışmalı gündem maddelerinden birini oluşturmaktadır. Bu konu ahidnâme metinleri, kapitülasyonların hukukî niteliği ve kapsamı, sosyal, iktisadî ve diplomatik etkileri, yüzyıllar boyunca uygulamada devam eden ve değişen unsurlar, kapitülasyonların kaldırılması süreci, bu süreci besleyen muharrikler gibi çok boyutlu bir problemler yumağını karşımıza çıkarır. Bunların her biri ayrı ayrı monografilere konu olabilecek önem ve cesamettedir. Son yıllarda özellikle kaldırılma sürecine yönelik akademik ilginin arttığı gözlenmektedir. Bu yazı da artan ilgiye tarihî ve daha sıhhatli bir zemin hazırlamak maksadıyla, genel olarak kapitülasyonlara ve kaldırılma sürecine dair bir literatür değerlendirmesi sunmayı amaçlamaktadır.

Türkçe kapitülasyon literatürünün kanaatimizce en önemli ayağını II. Meşrutiyet'in ilanından sonra telif edilmiş kapitülasyon kitapları oluşturur. 1909-1914 yılları arasında -biri tercüme- sekiz kapitülasyon kitabının neşredilmesi dikkate değer bir vakıdır. Osmanlı kapitülasyon literatürü, kapitülasyonların kaldırılması mücadelesinin ve kapitülasyon aleyhtarlığının ürünü olarak vücut bulmuştur. Kapitülasyonların kaldırılması mücadelesi, XIX. yüzyılın ikinci yarısında sonuç vermeğe başlayan Osmanlı hukuk modernleşmesi açısından esaslı bir öneme sahiptir. Bu nedenle aşağıda önce

* Araştırma Görevlisi, Beykent Üniversitesi Hukuk Fakültesi.

kapitülasyon aleyhtarlığının gelişimi, etkileri ve hukuk modernleşmesiyle ilişkisi kısaca ele alınacak, ardından çağdaş çalışmalara değinilerek aynı zamanda hukuk modernleşmesi literatürünün de önemli bir kalemini oluşturan on kapitülasyon kitabı açıklamalı olarak araştırmacıların dikkatine sunulacaktır.

GİRİŞ

“Uhûd-ı atîka”, “uhûd-ı kadîme”, “imtiyazât-ı atîka”, “imtiyazât-ı kadîme”, “imtiyazât-ı ahdiyye”, “imtiyazât-ı ecnebiyye” ve “müsaedât-ı ecnebiyye” terkipleriyle de bilinen kapitülasyon kavramı, İslâm hukukunun *eman* anlayışı gereğince sultan tarafından yabancılara tanınmış dinî, ticarî ve -modernleşme dönemi nazara alınırca, özellikle adlî ayrıcalıkları ifade etmektedir. Osmanlı Devleti'nden önce varolan bu hukukî rejim Osmanlılar tarafından da benimsenmiştir. Klasik dönem Osmanlı uygulamasında hristiyan dünyasından müttefik edinmek gibi siyasî-diplomatik ve gümrük gelirlerinin arttırılması gibi ekonomik saikler rol oynayabilmekteydi. Tek taraflı bir imtiyaz olarak başlanmakla beraber bunlardan zımnen karşılıklı menfaatler beklenirdi. Osmanlı tarafının önemseydiği hususların başında itaat/riayet, sadakat ve dostluğun devam etmesi gelirdi. Bahsedilen çerçevede Fransa, İngiltere, Hollanda, Avusturya ve diğer devletlere imtiyazlar verilmiştir¹. Bir ülkede yaşayan yabancılar arasında haklardan yararlanma konusunda eşitliği ifade eden² *en ziyade mazhar-ı müsaade olan devlet tebeası muamelesi* (la nation la plus favorisée) kaydı sayesinde birçok devlet en üst düzeyde kapitülasyonlardan istifade etmeğe başladı.

Osmanlı Devleti ile Avrupalı devletler (ve Rusya) arasındaki güç dengesinin değişmesi, böylece iki tarafın da kendisini ve karşısındakini algı ve konumlandırmasındaki farklılaşma, büyük devletlerin Osmanlı topraklarındaki nüfuz arayışları ve bu amaca yönelik suiistimler nedeniyle tedirginlik verici bir hal almağa başlayan kapitülasyonların, kaldırılması veya hiç değilse sınırlarının açık seçik belirlenmesi Osmanlı modernleşmesi olarak adlandırılan sürecin erken tarihlerinden itibaren devlet adamlarının gündemini işgal etmiş; özellikle devletin yargılama yetkisinin daralması ve egemenlik hakkının çiğnenmesi vurgulu bir şekilde şikayete konu olmuştur. Konsoloslukların suiistimal kapılarını zorlayan ölçsüz talepleri karşısında Osmanlı Devleti memurlarının bilgisizlik ve ihmallerinden sıkça bahsedilecektir³. Kapitülasyonların ve yabancı müdahalesinin devletin varlığını tehdit ettiğine yönelik algı beka fikri

1 Kapitülasyonlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Halil İnalcık, “İmtiyâzât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2000, XXII, 245-52; aynı mlf., “İmtiyazat”, *The Encyclopaedia of Islam*, London 1971, III, 1178-89; Mübahat S. Kütükoğlu, “Ahidnâme”, *DİA*, İstanbul 1988, I, 536-40. Kapitülasyonların kısa tarihi ve iktisadî modernleşme ile ilişkisi için bk. Ali Ak-yıldız, “Kapitülasyonların Osmanlı İktisadî Modernleşmesi Üzerindeki Etkileri”, *Anka'nın Son Baharı-Osmanlı'da İktisadî Modernleşme ve Uluslararası Sermaye*, İstanbul 2005, s. 185-94. İran ve Hindistan'daki uygulamaların tarihi için bk. Cengiz Kallek, “İmtiyâzât”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 242-45.

2 Aysel Çelikel-Günseli Öztekin Gelgel, *Yabancılar Hukuku*, İstanbul 2008, s. 60-62. Metin içinde ve alıntılarda tarafımızdan vurgulanan kısımlar italik yazılmıştır.

3 “Memurîn-i Devlet-i Aliyye'nin bu gibi ahvâl vukûna [yabancıların taşınmaz mal edinmeleriy-le ilgili davalarda sefaretlerin müdahalesine] meydan veren *müşamaha* ve *adem-i itinalarının* hakikat-i halde *ihane*tten farkı yoktur. Çünkü ecnebilerin *zaten fahiş olan imtiyazâtının* suret-i

veya endişesi; Osmanlıların sahip oldukları bilgi, görgü, tecrübe, gelenek vs. aracılığıyla tehlikeleri bertaraf edemeyeceği yönünde yerleşmeğe başlayan kanaat ise yetersizlik fikri çerçevesinde anlaşılabilir⁴.

Kapitülasyonların oluşturduğu baskı ve rahatsızlık, özellikle Paris Antlaşması (1856) sonrasında Osmanlı-Türk hukuk modernleşmesinin baskın muharrik unsurlarından biri haline geldi. Zira Avrupalı devletlerin meseleyi ele alışı tarzı (*yapılacak ıslahat ile mütenasip itidalkârâne tedbirler ittihazı*⁵), Osmanlı devlet adamlarını işbu ıslahat hareketleriyle kapitülasyonların kaldırılabilceği, son tahlilde yabancı müdahalesinin bertaraf edilebileceği fikrine sevk etmiştir⁶. Osmanlı-Türk ıslahat tarihini bu açıdan Avrupalı devletler ile Rusya'nın müslüman olmayanları iltizâm bahanesiyle "*işlerimiz*"e müdahaleleri tarihi olarak tanımlamak⁷, iç dinamiklerin tehlike algısını; ayrıca -seviyesi değişmekle beraber- yabancı müdahalesini bertaraf etme ve çözüm arayışları konusundaki güçlü iradeleri ihmal etmemek kaydıyla isabetlidir. Osmanlı Devleti seçkinleri zaviyesinden Batı veya Avrupa medeniyeti hem devletin varlığını tehdit eden düşman, hem de taklit edilmesi gereken bir model olarak görülmüştür ki modernleşme çabalarının hemen her ayağında karşılaşılan bu paradoks, kapitülasyon probleminin algılanmasında da yürürlüktedir⁸. Kapitülasyonların kaldırılması ile hukuk modernleşmesi (yeni bir kanunlaştırma hareketi, mahkemelelerin ıslahı, hukuk eğitimi...) arasındaki ilişki Namık Kemal'in 1870'lerin başında işaret ettiği üzere aynı zamanda bir kısır döngüydü; daha önemlisi Türkiye'yi merkezsizliğe sevkeden unsurlardan biriydi⁹. Bununla beraber aşağıda ele alınacağı üzere bu

ma'külede tevessü'üne meydan vermek menâfi'-i devletin rahnedâr olmasını istilzâm eder" (Ali Şehbaz, *Mufassal Hukuk-ı Düvel*, İstanbul 1325, II, 229).

- 4 Belirleyici kavram olarak beka fikri veya kurtuluş ideolojisi için bk. İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında-Çağdaş Türk Düşüncesi'nin Meseleleri*, İstanbul 2003, s. 45; irtibatları için bk. *agm*, s. 34, 87, 199-200, 371.
- 5 Yapılacak ıslahata göre yabancıların tâbi olacağı şartlar yeniden gözden geçirilecekti. bk. Tahir Taner, "Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi?", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Devletler Hususî Hukuku Ord. Profesörü Muammer Raşit Seviğ'e Armağan*'dan ayrı baskı, İstanbul 1956, s. 2.
- 6 Bu algı 1880'lerde yankısını gazetelerde kesin ifadelerle bulmaktaydı. Mizancı Murad'ın "umûr-ı mahsûsa ve hukuk-ı mukaddese-i devlete *ecnebilerin müdahalesine kapı kesilmiş olan kapitülasyonların bir gün evvel kalkmasına medâr olacak mevâddin en mühimleri teşkilat ve tesisat-ı adliyyemizin kesh-i intizam etmesi* ve malumat ve *maarif-i umûmiyyenin terakki ve ta'ammüm eylesidir*" cümleleri bu hissiyatı iyi bir şekilde ifade etmektedir. bk. "Müdahâlât-ı Ecnebiyyeyi Men' İçin En Kısa Tarık", *Mizân*, nr. 34, 9 Haziran 1887/17 N 1304, s. 279-81.
- 7 Cemil Bilsel, "Medenî Kanun ve Lozan Muahedesi", *Medenî Kanunun XV. Yıl Dönümü İçin*, İstanbul 1944, s. 25.
- 8 Fraşerli Mehdi'nin "biz nesl-i cedîd Osmanlıları *Avrupa'nın kayd-ı esaretinden kurtulmak için Avrupalı olmağa* gayret etmeliyiz. Hayat-ı siyasiyemiz ancak bu şarta muallaktır" şeklindeki ifadeleri için bk. *İmtiyazât-ı Ecnebiye'nin Tatbikât-ı Hâzırası*, Samsun 1325, s. 145. Bu paradoksla ilgili değerlendirmeler için bk. İsmail Kara, "Kendimizi Tanıyalım lâkin Avrupa'yı Daha Fazla...", *Aramakla Bulunmaz* içinde, İstanbul 2006, s. 149 vd.
- 9 "İmtiyazât-ı ecnebiyenin lağvını mehâkimin ıslahından ve mehâkimin ıslahını imtiyazât-ı ecnebiyenin lağvından beklemek ise bi'l-bedâhe devre varır. Bundan başka biz mahkemelerimizden müşteki isek ecnebilerin menfaatine değil vatanımızın hayat ve saadetine kâfil olamadığı için müşteki olmaklığımız lâzım gelir" (Namık Kemal, *Bütün Makaleleri-Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri*, haz. Nergiz Yılmaz-İsmail Kara, İstanbul 2005, I, 332).

söylem uzun yıllar güncelliğini koruyacak ve hukuk reformlarının önü sıra hükümranlığını sürdürecektir.

A. Kapitülasyonların Kaldırılması Sürecine Dair Birkaç Not

Kapitülasyonların hukukî çerçevesi içine çekilmesi ve makul bir uygulamaya kavuşturulması, böylece suiistimallerin önlenmesi çabaları, problemin büyümesiyle paralel olarak bunların devletin ilerlemesinin önündeki engellerden biri olduğu yönündeki hissiyatı beslemiştir. Bir taraftan kaldırılması yönünde siyasî hamleler gerçekleştirilirken öte taraftan Yeni Osmanlılar başta olmak üzere aydınlar ve halk katmanları nezdinde kapitülasyon aleyhtarlığı yaygınlaşmıştır. Kapitülasyonların gündelik hayata yansımalarının fazlalığı ve toplumsal hafızayı tahrip edici etkisi dikkate alınırsa Osmanlı vatandaşlarında oluşturduğu rahatsızlık daha iyi bir şekilde anlaşılabilir¹⁰. Bu tepki toplumsal hafızaya o denli kazınmıştır ki günümüzde de aydınlar ve halkın hafızası (hukukî ve) özellikle iktisadî meselelerde hemen kapitülasyonları hatırlayabilmektedir¹¹.

Kapitülasyonların kaldırılmasına giden tarihî süreci biraz daha açıklamak için Mardinîzâde Ebulula Bey'in [1881-1957, Mardin] dönemlendirmesi faydalı olabilir. Mardin, kapitülasyon tarihini beş dönemde mütalaa etmektedir:

1. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanat yıllarına kadar süren dönem. Bu dönemde yabancılara resmî olarak ayrıcalık tanınmamakla beraber bazı ayrıcalıklara göz yumulmuştur. Sadakat gösteren Cenovalıların kendi hallerinde oturmalarına müsaade edilmesi, bir dava ortaya çıktığında konsolosların beraber bulunmasına iliştirmemesi ve Mısır'ın fethi sırasında önceki ayrıcalıkların tasdik edilmesi buna örnektir.

10 Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Osmanlı hükümetinin aldığı kapitülasyonların ilgası kararının *Takvim-i Vekâyi*'de yayımlandığı gün yazılan bir yazıdaki şu cümleler işaret ettiğimiz tahribatin ilginç bir örneğidir: "(...) kendi diyarlarında zerresini bulamadıkları *medeniyetsiz, kanunsuz, teklifsiz, vergisiz, masrafsız, takipsiz, cezasız ezmine-i kable't-tarihiyeye ait bir hayata* bizim yurdumuzda nâil oluyorlardı. Sonra ... *Evet sonra yine biz vahşî! Biz barbar! Biz her türlü tahkîre şayeste! Hatta yaşamağa bile gayrı lââyık!* İşte bu kadar nimetlerin, bu derece ifrat-ı uluvv-i kerem ve semahatin mukabele-i şükran ve mehmadedi!!". Aynı yazıda kapitülasyonların kaldırılmasının yeni bir birlik (*ittihâd*) ve iktidar arayışı çerçevesinde anlaşıldığının açık işaretlerini görmek mümkündür: "Biz bugün elhamdülillah imtiyazât-ı ecnebiye denilen *esaret zincirlerinden* kurtulduk. *Hürriyet-i hakikiye-i milliyemize, istiklâl-i siyasîmize* kavuştuk. Kanun-ı tabiat diyor ki: *Bir milletin istiklâl-i millî ve siyasîsini muhafaza edebilmesi kuvvetli ve şevketli olmasına mütevakkıftır*... kuvvetli ve şevketli olmak için de aramızdan bütün *tefrika* ve *nifâk*ları kaldırarak bütün mânasıyla *müttehid* ve *yek-vücut* olmaya çalışalım" (Mehmed Fahreddin, "İnkılab-ı Esasî ve İstiklâl-i Hakikî", *Sebilürreşâd*, XII/310, 4 Eylül 1330/25 Şevval 1332, s. 306-307). Bütün fikir akımlarının paylaştığı söz konusu iktidar ve birlik arayışı ile ilgili değerlendirmeler için bk. İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri - Hilafet ve Meşrutiyet*, İstanbul 2001, I, 27-34.

11 Örnek için bk. Aslan Gündüz, "İnsan Hakları Derken Yeni Bir Kapitülasyon Rejimine Doğru Mu Gidiyoruz?", *Marmara Üni. Avrupa Topluluğu Ens. Av. Araştırmaları Dergisi*, VI/1, 1998, s. 77-82.

2. Kanunî Sultan Süleyman devrinden Tanzimat Fermanı'nın ilanına kadar süren ve ayrıcalıklar (*imtiyazât*) dönemi olarak adlandırılabilir zaman dilimi. Osmanlı Devleti bu dönemde bir karşılık beklemezsizin yabancılara "*ihsan kabîlinden*" ayrıcalıklar tanımıştır. Kapitülasyonların yaygınlaşması sürecine olumsuz yaklaşan Mardin, birçok devletin bu "*ziyafet-i umumiye*"den faydalandığını belirtir.

3. Tanzimat Fermanı'nın ilanından Paris Antlaşması'na (1856) kadar süren yabancı ayrıcalıkları aleyhine teşebbüs dönemi. Bu dönemde artık kapitülasyonların mahzurları anlaşılmuştur. Osmanlı Devleti yeni ayrıcalıklar tanımaya yanaşmadığı gibi mevcut ayrıcalıkları da tahdid etmek istemektedir. Zira bunların aldığı şekil *ahalinin hissiyatına, devletin hakimiyet haklarına* dokunmaktadır. Devlet bunların kaldırılması değilse de tahdidini yollarını aramaya koyulmuştur. Mardin, Reşid Paşa'nın yaptığı ticaret muahedelerini ve Yunanlılarla imzalanan Kanlıca Muahedesini (1853) bu bağlamda değerlendirir.

4. İslahat Fermanı'ndan Kanun-ı Esasî'nin ilanına kadar süren, yabancı ayrıcalıklarının kaldırılması ilkesinin kabul edildiği dönem. Paris Antlaşması'nın yedinci maddesinde Osmanlı Devleti, bir anlamda Avrupalı devletlerden biri olarak tanınmıştır¹². Buna göre kapitülasyonlar istisnaî bir rejim olarak kalmaktadır. Osmanlı Devleti kabul edilen bu ilkenin sonuçlarını derhal elde etmek istemişse de Avrupalı devletler bunu, hukuk müesseselerinin yerleştirilmesi şartına bağlamışlar; Mardin'in ifadesiyle "*dostlarımız keyfiyeti müessesâtımızın ikmâlîne ta'lik etmişlerdi*". Bu dönemde ikinci ticaret muahedeleri imzalandı, ayrıcalıkların ticaret ve seyrüsefâine ilişkin hükümleri kaldırıldı; böylece ayrıcalıkların dörtte üçü sona erdi. Tabiiyet Kanunu çıkarılarak mahmilik beratı çerçevesindeki suiistimallere son verilmesi istendi. Müstahdemîn-i Mümtâze Nizamnamesi'yle kavas ve tercümanların ailedi, ayrıcalıktan yararlanma derecesi, aileleri ve ayrıcalığın ailelerine şümulü, yabancı tüccarın yanında çalışanların konumu gibi meseleler tayin edilerek yolsuzlukların önlenmesine çalışıldı. Nihayet Konsolosların Gümrük Muafiyeti Nizamnamesi ve yabancıların taşınmaz mal edinmelerine konulan kayıt (yargılama yetkisinin Osmanlı mahkemelerine ait olacağı kaydı), "*devletce imtiyazât-ı ecnebiyeyi ref' esasının ne derecelerde itina ile iltizâm ve müdafaa olunduğunu bütün âlem nazarında isbat eyledi*". Mardin, son derece başarılı bulduğu bu devrin nazar boncuğu olarak İran kapitülasyonunu zikreder; ancak bunun devletin bakış açısının kuvvetini ortadan kaldırmayacağını da belirtir.

5. Kanun-ı Esasî devri. Bu devirde adliye ıslahatı yapıldı ve Paris Antlaşması'na imza koyan devletlerin vaatlerini yerine getirme vakti geldi. Aynı dönemi paradoksal olarak "*istibdad*" kelimesiyle tahkir ederek geçen Mardin, kapitülasyonları kaldırma

12 Söz konusu madde şöyledir: "Haşmetlü Fransa imparatoru ve haşmetlü Avusturya imparatoru ve haşmetlü Gran[d] Britanya ve İrlanda kraliçesi ve padişahı ve haşmetlü Prusya kralı ve padişahı ve haşmetlü bütün Rusyalar imparatoru ve haşmetlü Sardinya kralı ve padişahı hazarâti *saltanat-ı seniyyenin Avrupa hukuk-ı umûmiyesi ve cemiyeti menâfi'inden hissedâr olmağa dahil olduğunu ilan ederler*. Ve hükümdarân-ı müşârun ileyhimin herbirisi ayrı ayrı *memâlik-i saltanat-ı seniyyenin temamiyetiyle istiklâl-i âlisine riayet etmeğe taahhüd eder ve işbu taahhüdlerinin temami-i icrasına müştereken mütekeffil olurlar*. Binâberîn bunu ihlâli mücib olacak herbir harekete menfaat-i umûmiyeye dokunur bir mesele nazarıyla bakacaklardır" (*Mecmua-i Muahedât*, IV, 248).

vaadinin II. Meşrutiyet'in ilanının ardından oluşan ilk kabinenin programına girdiğini belirtmektedir¹³.

Bu açıklama tarzı, kapitülasyonların kaldırılması çabaları ve kapitülasyon aleyhtarlığının Tanzimat yıllarına kadar geri götürülebileceğini teyid etmektedir. Ancak belirtmek gerekir ki Mardin'in çizdiği tabloda kayıp halka olarak bulunan II. Abdülhamid dönemi bu fikrin gelişimi açısından bir kırılmaya işaret etmez. Kapitülasyonların kaldırılması fikri, II. Abdülhamid dönemi yüksek mekteplerinde güçlü bir şekilde yankısını bulmuştur. Özellikle Mekteb-i Mülkiye ve Mekteb-i Hukuk'ta okutulan devletler hukuku derslerinde konu, enine boyuna incelenmekte ve kaldırılmasının gerekliliği kürsüden ifade edilmekteydi. Aslında bir açıdan bizzat bu mekteplerin varlığı kapitülasyonları kaldırma hareketini tahkim etmiştir veya bu mekteplerin kurulma gerekçelerinden biri de kapitülasyonları ortadan kaldırmaktır¹⁴. II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet yıllarında üst düzey görevlerde bulunacak kişilerdeki kapitülasyon aleyhtarı hissiyatın II. Abdülhamid döneminde mayalandığı şüphe götürmez bir vakıadır. Devletler hukuku disiplininin Türkiye'deki en yetkin ağızlarından Cemil Bilsel'in "*Hukuk Mektebi ve Mülkiye Mektebi otuz küsur sene evlâdına bu imtiyazların fenalığını telkin etmişlerdi*" cümlesi bu hususu açık seçik bir şekilde ifade eder¹⁵.

Bahsedilen temayülün yüksek mekteplere yansması hakkında birçok örnek verilebilirse de burada belli başlılarına değinelim. Mekteb-i Hukuk hocalarından, gerek hukukî düzenlemeleri gerekse uygulamadaki problemleri ayrıntılarıyla bilen devlet adamı Hasan Fehmi Paşa (1836-1910)¹⁶, dönemin başlıca kaynaklarından olan *Telhis-i Hukuk-ı Düvel* adlı eserinin devletler özel hukukuna ayırdığı kısmında "*imtiyazât-ı ecnebiye*"den bahsetmiştir. Kapitülasyonlar hakkında geniş tarihî bilgi vererek yabancıların ayrıcalıklarını tek tek incelemekte; bu ayrıcalıkların özellikle Osmanlı Devleti'nin hakimiyet haklarına (*hukuk-ı hükümrânî*), devletler hukuku kurallarına ve Avrupalı devletler arasında uygulanan yabancılar hukuku ilkelerinden

13 Mardinîzâde Ebulula, "Hukuk: Muhtelit Mahkemeler", *Sırat-ı Müstakim*, sy. 11, 23 Teşrinievvel 1324, s. 168-69.

14 II. Abdülhamid döneminin faal şahsiyetlerinden Mizancı Murad'ın gazetesinde yabancı müdahalesini ortadan kaldırmak için şu teklif öne sürülür: "Teşkilat-ı adliyyenin heyet-i hâzirasında ıslah ve tanzime muhtaç bir hayli cihetler olabilirse de Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne ile Mekteb-i Nüvvâb'ın tevsî ve tanzimiyle istihsâl olunabileceğinden cüz'î bir vakitte vukûa gelmesi kaviyyen me'müldür" ("Müdahalât-ı Ecnebiyyeyi Men' İçin En Kısa Tarik", *Mizân*, nr. 34, 9 Haziran 1887/17 N 1304, s. 279-81). Yine aynı gazetede kapitülasyonlar ile mektepli hukukçu/dareci kadroların istihdamı arasında doğrudan bir ilişki kurulmaktadır: "Lisan-aşına ve usûl-aşına memurların vilayetlerde ve iş başlarında bulundurulması *kapitülasyonlara müteallik Avrupa haksızlıklarıyla tecavüzlerini* kaldırmak hususundaki teşebbüsât-ı meşrûamıza karşı Avrupa tarafından vâki olagelen şikayetlerin önünü almak için en kısa ve ahsen tarik bulunduğu cihetle Mekteb-i Mülkiye ve [Mekteb-i] Hukuk'tan çıkan efendilerin mülkiye ve adliye memuriyetlerine tayini ve terakkilerinin temini zımında izhar-ı müsara'at akdem-i umûrdan addolunsa sezâdır" ("Şehadetname-liler", *Mizân*, nr. 59, 23 Ağustos 1888/15 Zilhicce 1305, s. 557). Bu ifadeler konsoloslukların beklentilerinin aşırılığına da işaret etmektedir.

15 Cemil Bilsel, *Devletler Hukuku-Giriş*, İstanbul 1940, 155. Ayrıca bk. Yusuf Kemal Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, İstanbul 1967, s. 89.

16 Hayat hikâyesi için bk. Vakanüvis Abdurrahman Şeref, "Hasan Fehmi Paşa", *Musavver Nevsal-i Osmani*, İstanbul 1326, s. 206-208.

eşitlik ilkesine aykırı olduğunu belirtmektedir¹⁷. Paşa'nın "...şunlar ref' ve ilga olunmadıkça Devlet-i Aliyye'nin Avrupa Cemiyet-i Düveliyesi'ne dühulu maddesi mücerred *hukuk-ı düvel kavâidini hükümet-i seniyye menâfii hilâfında mer'î tutmak ve lehinde bulunanlarının neticesinden Devlet-i Aliyye'yi mahrum ve müstesna bırakmak* mânasında kalacağı gibi şu halin devamını arzu etmek pek açık bir haksızlığı istilzâm eylemek[tir]..." tarzındaki serzeniş bu konudaki yaklaşımını gösterir¹⁸. Mekteb-i Hukuk ve Mekteb-i Mülkiye hocalarından Ali Şehbaz Efendi¹⁹ (ö. 1898), *Mufasssal Hukuk-ı Düvel* adlı eserinin ikinci cildinde ilgili birçok konu eşliğinde kapitülasyonları ve konsolosların yargılama yetkisini ele almış; bu bağlamda problemleri izah etmiştir²⁰. Devletler genel hukuku kavramları ve tarihi konusunda²¹ da eser vermiş olan İbrahim Hakkı Paşa'nın (1863-1918) Mekteb-i Hukuk'ta kapitülasyonlara ayırdığı dersler, II. Meşrutiyet'in ilânından sonra öğrencisi Mekteb-i Hukuk mezunu ve Gümülcine mebusu Mehmed Ârif tarafından *İlm-i Hukuk ve Mukayese-i Kavânin Mecmuası*'nda neşredilmiştir²². Türkiye'de devletler özel hukuku derslerinin ilk hocası olan Örikağasızâde Hasan Sırrı Bey (1861-1933)²³ derslerinde vatandaşlık hukuku, yabancılar hukuku, kanunlar ihtilafı kuralları ile yetki ve muhakeme usûlü konularını işlemekte, bu münasebetle kapitülasyonları anlatmaktaydı²⁴. Bu hocaların bir kısmı Meşrutiyet yıllarına da yetişecek ve önceki dönemde olduğu gibi kapitülasyonlar açısından da önemli icraî makamlarda görevler

17 Hasan Fehmi, *Telhis-i Hukuk-ı Düvel*, İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1300, s. 171-222. Ayrıca bk. Hasan Fehmi, "Uhûd-ı Atfkanın Çare-i İlgâsı", *İlm-i Hukuk ve Mukayese-i Kavânin Mecmuası*, sy. 1, 31 Mart 1325, s. 3-8.

18 *Telhis-i Hukuk-ı Düvel*, s. 220-21.

19 Şehbaz Efendi'nin hayat hikâyesi için bk. Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, haz. Gül-badi Alan, Ankara 2008, III, 33-38; Ali Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara 1969, II, 945-50.

20 İstanbul 1325, s. 221-76. Cemil Bilsel, bu eserde Şehbaz Efendi'ye ait olmayan bazı mütalaaların olduğunu kaydetmektedir. Kitabın Şehbaz Efendi'nin ders notları esas alınarak hazırlanmış ve II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin akabinde basılmış ortak bir eser olduğu sözkonusu edilebilir. Bilsel'e göre Şehbaz Efendi'nin asıl eseri "Mülkiye'nin en zeki mezunlarından" İsmail Hakkı Bey'in notlarından oluşan ve Girit/Kandiye'de basılan devletler hukuku kitabıdır. bk. *Devletler Hukuku-Birinci Kitap: Devletler*, İstanbul 1941, s. XXXI-II. Bilsel'in bahsettiği kitap 1890'lı yılların ortasında basılmıştı: *Hukuk-ı Düvel*, 2 c., Kandiye, Matbaa-i Maarif, 1310-1312. Bu kitabın Şehbaz Efendi'nin Mülkiye'deki ders takrirlerinden oluştuğu bilgisi için ayrıca bk. Osman Sermed, *Hukuk-ı Umumiye-i Düvel*, Selânik, 1324, I, 3.

21 *Medhal-i Hukuk-ı Beyne'd-Düvel*, İstanbul, Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303, 136 s.; *Tarih-i Hukuk-ı Beyne'd-Düvel*, İstanbul, Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303, 240 s.

22 İbrahim Hakkı Paşa'nın "Kapitülasyonlar yahut Uhûd-ı Kadîme" başlıklı notları derginin -tarihlendirilmemiş ancak 1910 yılına ait- sayılarında (sy. 13-24) tefrika edilmiştir. Nisan 1909'da yayın hayatına giren *İlm-i Hukuk ve Mukayese-i Kavânin Mecmuası*'nda çokça işlenen konuların başında kapitülasyonların kaldırılması gelmektedir. Dergi hakkında bir tanıtım yazısı için bk. Fatmağül Demirel, "Kütüphane Raflarında Okuyucusunu Bekleyen Bir Yayın: *İlm-i Hukuk ve Mukayese-i Kavânin Mecmuası*", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/5, 2005, 755-65. Mehmed Ârif'in sınıf arkadaşı Cemil Bilsel, bu tefrikanın müstakil bir kitap şeklinde satıldığını ve ayrıca Hakkı Paşa'nın dersinde tutup temize çektiği notlarının 1767 sayfa olduğunu belirtmektedir. bk. *Devletler Hukuku-Birinci Kitap: Devletler*, s. XXXI.

23 Sırrı Bey hakkında biyografik malumat ve hatıraları için bk. Örikağasızâde Hasan Sırrı, *Sultan Abdülhamit Devri Hatıraları ve Saray İdaresi*, haz. Ali Adem Yörük, İstanbul, Dergâh Yay., 2007.

24 Sırrı Bey'in ilk eseri taşbaskı bir ders notudur: *Hukuk-ı Hususiye-i Düvel*, İstanbul, Âlem Matbaası, 1314. Meşrutiyet'in ilanından sonra eserin iskeletini koruyarak yeni bir baskısını

alacaklar; örneğin Hasan Fehmi Paşa Adliye nazırı, İbrahim Hakkı Paşa çeşitli nazırlıklardan sonra sadrazam, Sırrı Bey ise Rüsumat (gümrük) genel müdürü olacaktır.

Tezahürlerini II. Meşrutiyet'in ilanından sonra açık bir şekilde gösteren²⁵ kapitülasyonları kaldırma fikri ve buna ilaveten Türkiye'nin Avrupa devletlerinin hüs-nükabulünü kazandığına dair yaygın inanç sayesinde kapitülasyonları kaldırma hareketi hız kazandı, kapitülasyonlarla hukuk reformları arasında kurulan ilişki yeniden üretilerek fiilen ve zihnen sürdürüldü²⁶. Meşrutiyet döneminin ilk Adliye nazırı Manyasizâde Refik Bey, adliye ıslahatını gerçekleştirmek için Kont Léon Ostrorog'un (1867-1932) Adliye hukuk müşaviri olarak iki sene müddetle devlet hizmetine alınmasını teklif etmiş, bu teklifin Meclis-i Mebusan'daki görüşmelerinde bunun kapitülasyonların ilgası yolunda atılmış ilk adım olacağını belirtmiştir. Kont'un Manyasizâde Refik'e ithaf ettiği *Pour la Réforme de la Justice Ottomane* adlı eserine takriz yazan Rusya Sefareti tercümanı André Mandelstam ise "kapitülasyonlar ceffelkalem lağvedilemeyip bu ilga ancak *Osmanlı adliyesinin ecnebilere kat'î bir itimad telkin edecek surette ıslahına* vâbestedir; Kont Ostrorog'un ilim ve vukufu bu gayeye îsâl edecek projelerin vücuda getirilmesinin teminatı olacaktır", demiştir²⁷.

Bu noktada problemin başka bir boyutuna, kapitülasyonların kaldırılmasına karşılık olarak hangi tavizlerin verilebileceği meselesine bakmak gerekir. Meşrutiyet'in ilk aylarında yaşanan bir olayı örnekleyerek Osmanlı/Türk tarafının kapitülasyon-hukuk reformu ilişkisine nasıl baktığını biraz daha açabiliriz. *İkdâm* gazetesinin siyaset yazarı Ali Kemal, Kasım 1908'de kendi görüşünü belirtmeden, bazı kişilerin yabancı hakim istihdam edilmesi halinde kapitülasyonların tamamen kaldırılacağını ileri sürdüklerini yazar. Bu yazı, Mekteb-i Hukuk mezunlarının tepkisini çekmiştir. Mezunlar arasında öne çıkan Mardinîzâde Ebulula²⁸, "*istibdad*" döneminde bile düşünülmemiş böyle tekliflerin telaffuz bile edilmesinden duyduğu rahatsızlığı ifade ettiği yazısında meseleyi devletler hukuku ve kapitülasyonlar açısından tedkik etmiş, yabancı hâkim istihdamı görüşünü kendisinin ve Hukuk mezunlarının kabul etmediğini belirtmiştir. Mardin'e göre kapitülasyonların tamamen kaldırılması pahasına bile olsa yabancı hakim istihdamı şu mahzurları içerir:

1. Devletin istiklâl hakkını ihlal eder.
2. İhtiyaçlarımızla mütenasip değildir.
3. Uygulanması mümkün değildir.

yapmıştır: İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1324. Bu baskıda Sultan IV. Mehmed döneminde Fransa'ya verilen 10 Safer 1084 tarihli ahidname metni ek olarak verilmiştir (s. 383-96).

25 "...ref'-i imtiyazât hakkındaki ümniye-i âmmе-i millet'in bir an evvel tecelli-sâz-ı muvaffakiyet olması...". (Mehmed Aziz, *İmtiyazât-ı Ecnebiye ve Tensikât-ı Adliye*, İstanbul 1325, s. 15).

26 Bu algı, aşağıda ele alınacağı üzere Cumhuriyet dönemine de intikal etmiştir. Mahmut Esat Bozkurt'un doktora tezini kapitülasyonlar üzerine kaleme almış olması şüphesiz bilinçli bir tercih eseridir.

27 Tahir Taner, "Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi?", s. 5.

28 Ebulula Bey'in Hukuk mezunları adına konuştuğuna dikkat çekmek gerekir. Mardin, bu tartışmadan bir süre sonra Hukuk mezunlarının problemlerini Adliye Nazırı Manyasizâde Refik Bey'e iletme üzere seçilen dört kişiden biriydi. bk. Mardinîzâde Ebulula, "Hukuk: Hukuk Mezunları", *Sırat-ı Müstakîm*, sy. 16, 16 Zilkade 1326/27 Teşrinisânî 1324, s. 246.

4. Milletin (*kavmin*) haysiyeti, izzetinefsi ve “*hubb-ı millî*”si açısından bu usûle başvurulamaz.

5. Yabancı ayrıcalıklarının genişletilmesine sebep olur.

6. Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları kaldırma yönünde verdiği mücadelenin tarihine aykırıdır²⁹. Kapitülasyonları kaldırmanın bedeli olarak yabancı müdahalesinin farklı şekillerde devam etmesine karşı çıkılmasının ortak bir hissiyatı dile getirdiğini hatırlatalım.

Buna mukabil II. Meşrutiyet yıllarında devletin büyük boyutlarda zaafa uğradığı noktalarda kapitülasyonlar konusunda bazı tavizler koparılmaya çalışılacaktır. Örneğin Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhak etmesi üzerine yapılan müzakereler sonucunda imzalanan 26 Şubat 1909 tarihli Protokol'de ilhakın tanınmasına karşılık elde edilenlerden biri devletin kapitülasyonları ilga hususundaki niyetinin haklı ve doğru olduğunun tasdik ettirilmesi ve bu konuda yapılacak bir konferansta Türkiye'ye yardım vaadinde bulunulmasıdır. Trablusgarb Harbi'nin sonunda 18 Ekim 1912'de Lozan'da imzalanan barış antlaşmasında İtalya aynı vaatte bulundu. Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine verilen ilga kararından sonraki birkaç yılın ardından Mütareke döneminde kapitülasyonlar fiilen geri geldi; Sevr Muahedesi'nin 136. maddesinde “Türkiye'de el-hâletü hâzihi *mevcud olan adli kapitülasyonların yerine kaim olacak ıslahat-ı adliye projesi*”nin İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya hükümetleri tarafından atanacak komisyon üyelerince hazırlanması kararlaştırıldı. Lozan müzakerelerinde de tartışmalı maddelerin başında kapitülasyonlar geldi ve müzakerelerin kesilmesinin nedenlerinden birini oluşturdu. Dikkat çekici nokta, problemin Türk tarafının kabule yanaşmadığı yabancı hâkim meselesi ve adli vesâyet ile birlikte tartışılmasıdır³⁰.

Lozan Muahedesi sonrasında, -Avrupa Birliği projesi çerçevesindeki kanunlaştırmalar dışarıda bırakılırsa- Türkiye'deki son büyük kanunlaştırma hareketi sırasında Adliye vekili olan Mahmut Esat Bozkurt, yeni bir Medenî Kanun hazırlanmasının üç temel sebebi olduğunu belirtmekteydi. Birincisi “*eski hak [hukuk] sistemimizin geriliği*”, ikincisi çok hukukluluğun modern devlet ve birlik anlayışıyla bağdaşmaması, üçüncüsü ise kapitülasyonlardır. Bozkurt problemi şu şekilde anlamaktadır:

“(…) Ne vakit kapitülasyonlar kaldırılmak istenildi ise yabancı devletler hak sistemlerimizin geriliğini ve din esaslarına dayandığını ileri sürüyorlar, haklı isteklerimizi reddediyorlardı. Diyorlardı ki hak sistemlerinin, kanunların lâik [laik] olması modern devlet anlamının bir icabıdır. Sizin kanunlarınız ise din esaslarından alınmıştır. Biz tebeamızı müslüman dininin prensiplerine teslim edemeyiz. Nerede kaldı ki biz hıristiyan olduğumuz halde kendi memleketlerimizde bile hıristiyan hak sistemini kaldırmış bulunuyoruz. Siz tebeanıza din kanunlarını tatbik edebilirsiniz. Fakat başka dinden olan tebeamızı bunlara baş eğdiremezsiniz. Yirminci asır böyle bir anlamı kabul edemez. Vicdan serbesttir.

29 Mardinîzâde Ebulula, “Hukuk: Muhtelit Mahkemeler”, s. 165-168.

30 T. Taner, “Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi?”, s. 4-31.

“(…) *Lozan Muahedesi'yle kapitülasyonları kaldırdığımız zaman hak sistemile, kanunlarile, mahkemelerile yepyeni bir Türk adalet organı yaratma-ğ*ı da üzerimize almış bulunuyorduk. Yabancıların da baş eğmesi lâzım gelen bu adalet organının karakteri ne olacaktı? Ne olabilirdi? Bunu bir kelime ile söyleyebiliriz: Lâyik. Biliriz ki modern devleti eskilerden ayırd eden önemli san budur”.

Mahmut Esat, Türk Kanun-ı Medenî'si'nin (1926) Esbâb-ı Mûcibe Lâyhâsı'nda ise, medeniyet değiştirme iddiası ve modern devlet telakkisi çerçevesindeki gerekçeler dışında, uygulanacak hukuk sistemi açısından iki meseleyi; gayrimüslim tebea problemi³¹ ve yabancıların hukukî statüsü meselesini gündeme getirmektedir:

“Hatırlamak icap eder ki devlet yalnız tebeası ile değil ecnebilerle de temastadır. Bu takdirde onlar için de kapitülasyon namı altında ahkâm-ı istisnaiye kabul etmek zarureti hâsıl olur. Lozan Muahedesi ile ilga olunan kapitülasyonların memleketimizde ibkâsı için ecnebiler tarafından sarfedilen esbâb-ı mûcibenin en mühim ciheti bu nokta olmuştur”.

1933 Üniversite Reformu sonrasında Türk hukukunun önde gelen isimlerinden biri olan Ernst Hirsch (1943 yılında Türk vatandaşı olarak Ernest Hirsch, 1902-1985), emeklilik yıllarında Almanya'da kaleme alınmış, resepsiyon sürecinin nihaî belirleyici nedenlerini araştırdığı bir makalesinde Bozkurt'un temellendirmelerini, dahası bizim çizmeye çalıştığımız gelişim sürecini, verdiği bilgi açısından tahkik edilmesi gereken ancak sadece dönemin bir müşahidi olarak söylenmiş olsa bile önemli bir tespitle, çok ileri bir noktaya taşımaktadır. Hirsch, yukarıya aldığımız ifadelerden şu sonucu çıkarır³²:

31 Konumuzun dışında kalan bu meseleyi Lozan ve Medenî Kanun açısından ele alan bir çalışma için bk. Cemil Bilsel, “Medenî Kanun ve Lozan Muahedesi”, s. 21-71. Makalenin ekinde Türkiye'nin İsviçre Medenî Kanunu'nu kabul etmesi üzerine Yunan Hükümeti'nin Lozan Muahedesi'nin 42. ve 44. maddelerine aykırılıktan dolayı Milletler Cemiyeti'ne yaptığı başvuru mektubu ve muhtırası, Türkiye Hariciye Vekaleti'nin cevabı ve mukabil muhtırası, azınlıkların hukukî statülerini belirlemek üzere kurulmuş Musevi, Ermeni ve Rum ekalliyetler komisyonlarının mazbataları ve cemaatlerin Medenî Kanun'un kabulü üzerine istisnaî kanun koyulmasına gerek olmadığına dair mahzarları bulunmaktadır. Türkiye-Yunanistan ilişkilerinin bozulduğu günlerde Yunanistan'ın Medenî Kanun'la ilgili başvurusunu ele alan başka bir yazı için bk. Prof. Yusuf Z. Binatlı, “Medeni Kanunumuzun Yürürlüğe Girişinin 38. Yıldönümü Münasebetile: Medenî Kanunun Kabulü Karşısında Yunanistan”, *Emre*, sy. 6, 15 Ekim 1964 (Eskişehir).

32 Ernst E. Hirsch, “İsviçre Kanunu-Türk Hukuku (1926/1976)”, *Ankara ve Lozan Arasında: Avrupa Yolundaki Türkiye Üzerine Bir Derleme*, der. Max Schweizer, Ankara 2005, s. 350. Makalenin aslı için bk. “Vom schweizerischen Gesetz zum türkischen Recht”, *Zeitschrift für Schweizerisches Recht Neue Reihe*, C. 95, fasikül 3; C. 117, fasikülün tümü (*Fünzig Jahre Türkisches Zivilgesetzbuch*, Basel, Helbing und Lichtenhahn, 1976 içinde), s. 223-48. Makaleyi Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Üyeleri ve Elemanları'nın Türkçeye tercüme ettiği belirtilmiştir. Konunun Hirsch'in hatıralarındaki izdüşümü için bk. Ernst E. Hirsch, *Anıların-Kayzer Dönemi Weimar Cumhuriyeti Atatürk Ülkesi*, Ankara 1997, s. 226.

Hirsch, “Türkiye'nin doğal gerçeklerine ve halkın o günkü yaşam koşullarına uygun, kendine mahsus” bir medenî kanun yapılmasından vazgeçilmesini şu nedenlere bağlıyor:

1. Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan devletler, kapitülasyonların kaldırılmasını hukuk reformu karşılığında kabul etmişlerdi. Bu münasebetle kurulan komisyonlar 1923 yılına kadar çalışmalarını ancak kısmen gerçekleştirdi. İslâmın devletin ve hukukun temeli olduğu prensibinde ısrar edilecekse, uluslararası hukuk garantisini altındaki azınlıklar için özel düzenlemeler yapılacaktır; ancak hilafet ve saltanatın kaldırılması, Şer'iyeye ve Evkaf Vekaletinin lağvı

“İsviçre (ve diğer yabancı) kanunların iktibas, Lozan Barış Anlaşmasıyla kapitülasyonların kaldırılmasının karşılığı olarak Türk hukuk ve mahkeme işlerinin yeniden yapılandırılmasına dair taahhüt edilen uluslararası hukuka ilişkin bir yükümlülüğün yerine getirilmesidir”.

B. Kapitülasyon Kitapları

İlk kapitülasyon kitaplarımızı ele almadan önce, büyük oranda bunların etkisi altında oluşmuş çağdaş kapitülasyon çalışmalarından kısaca bahsetmek istiyoruz. Her çalışmayı zikretmek mümkün olmadığından belli başlı kaynak ve çalışmalar³³ şöyle sayılabilir: Baron de Testa'nın³⁴ ve Noradongyan Efendi'nin (1852-1936)³⁵ antlaşma derlemeleri ile *Mecmua-i Muahedât*³⁶ metin merkezli çalışmalar için öne çıkmaktadır. Sadeleştirme Türkçe metin çalışmalarından Reşat Ekrem Koçu'nun *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahedenamesi-24 Temmuz 1923*³⁷ adlı eserinin bir kısmı (s. 401-437) kapitülasyonlara ayrılmıştır. Yazar, ele aldığı kapitülasyonla ilgili tarihî bilgiler verdikten sonra metni özetlemiştir. Nihat Erim, siyasî tarih derslerinde kaynak olarak kullanmak için Osmanlı antlaşmaları üzerine yaptığı çalışmada 1535 (Rumî) / 1536

ve azınlık hakları saklı kalmak üzere eğitimin laikleştirilmesi vs. ile bu gerekçe ortadan kaldırıldı ve eski komisyonlar lağvedildi.

2. Lozan Antlaşması'nda şart koşulan azınlıklar lehine öngörülmuş koruma hükümlerinden feragat beyannameleriyle kurtulmak; ayrıca yabancı hukuk danışmanlarının müdahalelerinin önüne geçmek amaçlanıyordu.
3. Siyasî iktidar, herkesçe başarılı bulunması, dinî temellerden arındırılmış dünyevî bir kanuna olan ihtiyacı karşılaması ve kapsam itibarıyla kısa olması nedeniyle İsviçre Medenî Kanunu'nu tercih etti. Fransızca metin esas alınarak Anayasa'nın kabul edildiği Nisan 1924'den [aynı zamanda hilafetin kaldırıldığı ay] itibaren kanun tercüme edildi ve Lozan Antlaşması'ndan yaklaşık iki buçuk yıl sonra Türk Medenî Kanunu olarak kabul edildi.

Hirsch'e göre azınlıkların uluslararası hukuk ile garanti edilen korumadan vazgeçmeleri bu sürecin ürünü olduğu gibi iç politika açısından Türkiye'nin İslâm dini temelli bin yıllık hukuk düzeniyle bağları kesildi, dış politika açısından ise Türk devleti ve halkı çağdaşlaştı (*agm*, s. 351-52). Aynı zamanda Osmanlı Türkiyesi'ni de tanımış bir yabancı hukukçu olarak Kont Ostrorog'un konuyla ilgili hükmü daha gerçekçidir: “[Hukuk inkılabından sonra] o halde Türkiye'de İslâmiyet'ten ne kalıyor? Cevap şudur: Türkiye'de İslâm'dan arta kalan gene İslâm'dır. Şu var ki yeni bir telakki içinde, daha doğrusu Şark içinde yeni olan bir telakki içinde” (Dr. Count Léon Ostrorog, *Ankara Reformu*, çev. Yusuf Ziya Kavakçı, İstanbul 1972, s. 96).

33 Daha fazla bilgi için adı geçecek çalışmaların bibliyografyalarına bakınız.

34 *Recueil des Traités de la Porte Ottomane avec les Puissances Étrangères*, 11 c., Paris 1864-1911.

35 *Recueil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman: Traités, Conventions, Arrangements, Déclarations, Protocoles, Proces-Verbaux, Firmans, Berats, Lettres-Patentes et autre Documents Relatifs au Droit Public Extérieur de la Turquie*, 4 c., Paris 1897-1903.

36 *Mecmua-i Muahedât*, c. I-II, İstanbul, Hakikat Matbaası, 1294; c. III, İstanbul, Ceride-i Askeriye Matbaası, 1297; c. IV-V, İstanbul, Ceride-i Askeriye Matbaası, 1298. Eserin tıpkıbasımı *Muâhedât Mecmûası* (Ankara 2008) adıyla Türk Tarih Kurumu tarafından yapılmıştır. Her cildin sonuna indeks eklenmiştir.

37 İstanbul, Muallim Halit Kitaphanesi, Türkiye Matbaası, 1934. Başka bir derleme için bk. Necdet Kurdakul, *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, İstanbul, Döler Neşriyat, 1981, 423 s.

tarihli kapitülasyon metnini Baron de Testa'dan tercüme etmiş, diğer kapitülasyon metinleri için *Mecmua-i Muahedât*'tan yararlanmıştır³⁸.

Kapitülasyonların iktisat sahasında önemli sonuçları olduğundan çalışmaların bir kısmı bu nokta üzerinde yoğunlaşmaktadır. Meseleyi bu açıdan ele alan çalışmaların başında Osman Nebioğlu'nun ilk baskısı Kiel Üniversitesi Dünya Ekonomisi Enstitüsü yayınları arasında Leipzig'de, *Die Auswirkungen der Kapitulationen auf die Türkische Wirtschaft* (Kapitülasyonların Türk Ekonomisi Üzerindeki Etkileri) adıyla basılan eseri gelmektedir. Türkçe tercümesi *Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar* adını taşıyan eserinde yazar kapitülasyonların tarihçesini verdikten sonra, Türk ekonomisine etkilerini açıklamakta ve kapitülasyonlar sonrası dönem için teklifler sunmaktadır³⁹. Bu çalışmayı Ali İhsan Bağış'ın *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler. Kapitülasyonlar-Beratlı Tüccarlar-Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)* adlı eseri takip etmiştir⁴⁰. Ali Akyıldız, yukarıda işaret edilen makalesinde kapitülasyonların Osmanlı iktisadî modernleşmesi üzerindeki etkilerini izah etmektedir⁴¹.

Çalışmalarını Hollanda Cumhuriyeti-Osmanlı Devleti ilişkileri üzerinde yoğunlaştıran Bülent Arı, kapitülasyon çalışmalarında müstesna bir yerde durmaktadır. Meseleyi ortaya koymak bakımından önemli olan makalesinin⁴² yanı sıra *Conflicts Between the Dutch Merchants and Ottoman Local Authorities According to Felemenk Ahidname Defteri dated 1091/1680* adlı yüksek lisans tezinde (Ankara 1996) 1680 tarihli Felemenk ahidname defterine dayanarak Hollanda kapitülasyonlarına göre Osmanlı topraklarında ticaret yapan Hollandalı tüccarlar ile yerel idareciler arasındaki ihtilafları; *The First Dutch Ambassador in Istanbul: Cornelis Haga and the Dutch Capitulations of 1612* adlı doktora tezinde (Ankara 2003) ise Sultan I. Ahmed tarafından Hollanda Cumhuriyeti'ne verilen 1612 tarihli kapitülasyon ve Hollanda'nın İstanbul'daki ilk elçisi Cornelis Haga'nın faaliyetlerini incelemiştir. Haga'nın elçilik defterine dayanan doktora tezinde bir Osmanlı padişahının bir kapitülasyonu verme süreci ve Babıâli nezdindeki diğer elçilerin bunu önlemek için yaptıkları diplomatik manevralar konu alınmaktadır⁴³.

38 1535 tarihli kapitülasyon metni için bk. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, c. I: Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları, Ankara, TTK Basımevi, 1953, s. 9-15. Bu kapitülasyon metninin sahihliği ile ilgili tartışmalar ve kapitülasyonların algılanmasına dair bk. Zeki Arkan, "1536 Kapitülasyonları ve Cumhuriyet İdeolojisi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIV/37, Ankara 2005, s. 11-28. Bernard Camille Collas'ın *1864'te Türkiye* adlı eserinde 1740 tarihli kapitülasyonun Fransızcasına yer verilmekle beraber kitabın Türkçe tercümesinin alt başlığında "kapitülasyonların tam metni" ibaresinin kullanılması fevkalâde yanlıcıdır. bk. *1864'te Türkiye-Tanzimat Sonrası Düzenlemeler ve Kapitülasyonların Tam Metni*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul, Bileşim Yay., 2005.

39 Biz sadeleştirilmiş baskısını gördük: sadl. Bülent Varlık, Ankara, Türkiye İş Bankası Yay., 1986.

40 Ankara, Turhan Kitabevi, 1983.

41 "Kapitülasyonların Osmanlı İktisadî Modernleşmesi Üzerindeki Etkileri".

42 "Osmanlı Kapitülasyonlarının Tarihçesi ve Mahiyeti", *Yeni Türkiye*, sy. 32, 2000, s. 242-51.

43 Bülent Arı bir tebliğinde Aziz Mahmud Hüdâyî'nin Hollanda kapitülasyonlarındaki rolünü konu almıştır. bk. *İstanbul'da Corps Diplomatique ve Aziz Mahmud Hüdâyî, Aziz Mahmud Hüdâyî Uluslararası Sempozyum Bildirileri 20-22 Mayıs 2005*, ed. Hasan Kâmil Yılmaz, İstanbul 2005, s. 39-50.

Tahir Taner, Lozan Muahedesi'nin imzalanmasının yıldönümü münasebetiyle, 24 Temmuz 1941 tarihinde verdiği konferansta olumsuzlukların altını çizerek konuyu ana hatlarıyla izah etmiştir⁴⁴. "Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi?" başlıklı klasik denilebilecek makalesinde ise II. Meşrutiyet sonrasında hemen her aşamanın bir müşahidi olarak kaldırma sürecini anlatmıştır. Bu yazının sonunda kapitülasyonlar konusunda yazılmış en özlü metinlerden biri bulunmaktadır⁴⁵. A. Gündüz Ökçün, "Kapitülasyonlar Hakkında Bab-ı Âli'nin Sefaretlere Gönderdiği 7 Temmuz 1887 Tarihli Muhtıra" başlıklı makalesinde sefaretlere gönderilmiş bir takrirden yola çıkarak Bâbü'lî'nin hakimiyet hakkı, mülkîlik prensibi ve kapitülasyonların istisnâ niteliği çerçevesindeki görüşlerini özetlemiştir⁴⁶. Bir İngiliz enstitüsü tarafından hazırlanmış, *Memorandum by the Institute of Historical Research (London University) on the Capitulations* adlı metin Turgut Işıksal tarafından "Kapitülasyonlar-Lozan'da İngiliz Heyetine Verilen Gizli Raporun Tam Metni" adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir⁴⁷. Zeki Arıkan, ilk kapitülasyonun sahihliği ve kapitülasyonların Cumhuriyet nesilleri tarafından algılanmasına dair bir makale kaleme aldığı gibi diğer bir yazısında kaldırılma sürecini Mahmut Esat Bozkurt üzerinden anlatmıştır⁴⁸. Zekeriya Türkmen'in "Osmanlı Devletinde Kapitülasyonların Uygulanışına Toplu Bir Bakış" adlı makalesinde kapitülasyonlar genel olarak izah edilmiştir⁴⁹. Son yıllarda yapılan akademik çalışmalardan Yasemin Saner Gönen'in *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancıların Adli Ayrıcalıkları* başlıklı doktora tezi (İstanbul 1998) konsolosluk mahkemeleri ve yabancıların adli ayrıcalıkları bağlamında kapitülasyonların kaldırılma sürecine geniş bir tarihî periyotta temas etmektedir. Aybars Pamir'in "Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri" başlıklı yazısında egemenlik boyutu, iktisadî boyuttan

44 "Lozan Muahedesi ve Kapitülasyonların İlgası", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, VII/4, 1941, s. 723-30. Konuşmadaki "asırlarca, 400 yıla yakın bir müddet aziz topraklarımızda hüküm sürmüş olan meş'um kapitülasyon rejimi" ve benzeri ifadeler konunun en yetkin ağızlarda bile nasıl düz ve kronolojiden mahrum bir şekilde hissiyat düzeyine indirilebildiğini göstermektedir. Bu yaklaşımın literatürde birçok örneği mevcuttur.

45 "Kapitülasyonların İlgası Lüzumuna dair Adliye Nezareti'nden Sadaret'e yazılan 23 Ağustos 1330 tarihli tezkere" (s. 32-34). Tezkere dönemin Adliye Nazırı Pirizâde İbrahim Beyefendi'nin Paşabahçe'deki sahilhanesinde Temyiz Mahkemesi birinci reisi Osman, Heyet-i Teftişîye başmuavini Yusuf Kemal Tengirşenk, Umûr-ı Hukukiye müdürü Esad [Arsebük] ve Tahir Taner'in müzakereleri sonucunda oluşmuştur.

46 *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXII/3, Ankara 1967, s. 139-51.

47 *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi-Dün/Bugün/Yarın*, sy. 34, Temmuz 1970, s. 56-63; sy. 35, Ağustos 1970, s. 46-49; sy. 36, Eylül 1970, s. 45-52. Raporda tarihçe, Berberî devletlerle yapılan mukaveleler, kapitülasyonların dönemlendirilmesi, içerikleri, yabancıların hakları, konsolosların imtiyazları, gümrük tarifeleri ve vergi muafiyeti gibi konular ele alınmaktadır. Raporun yazar(lar)ı 1923 yılında kapitülasyonları iki açıdan önemsemektedir. Birincisi Türk millî hareketi liderlerinde kapitülasyonları kabul etmeme hırsının varlığı, ikincisi ise Alman diplomasisinin bu psikolojik ortamdan faydalanarak kapitülasyonları ismen kaldırmasıdır.

48 Arıkan'ın "1536 Kapitülasyonları ve Cumhuriyet İdeolojisi" başlıklı makalesinde Joseph Matuz tarafından Kanunî Sultan Süleyman'ın iki fermanına dayanarak ortaya atılan tez değerlendirilmektedir. Matuz'un görüşleri için bk. "Osmanlı İmparatorluğu ile Fransa arasındaki 1536 Kapitülasyonlarının geçerliliği hakkında", Çev. Eriman Topbaş, *Türkiye Günlüğü*, sy. 58, Kasım-Aralık 1999, s. 130-132. Arıkan'ın bahsi geçen diğer çalışması için bk. "Mahmut Esat Bozkurt ve Kapitülasyonlar" (Aralık 1993'te Kuşadası'nda yapılan Ölümünün 50. Yılında Mahmut Esat Bozkurt Sempozyumu bildirilerinden), *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, II/4-5, İzmir 1995, s. 217-31.

49 *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, LI/2, 2002, s. 79-119.

daha fazla öne çıkarılmakta ve devletin çöküşü ile kapitülasyonlar arasında doğrudan ilişki kurulmaktadır⁵⁰. Belkıs Konan'ın *Osmanlı Devleti'nde Yabancıların Kapitülasyon Kapsamında Hukukî Durumu* başlıklı doktora çalışmasında (Ankara 2006) yabancı statüsü, kapitülasyonların yabancılara tanıdığı kişisel, ekonomik-ıdarî ve adlî ayrıcalıklar 1535-1914 tarihleri aralığında ele alınmaktadır⁵¹. Kapitülasyonların kaldırılması süreci, kaldırma kararı ve bu kararın kamuoyuna yansımaları, sonraki düzenleme ve uygulamaları konu alan iki önemli çalışmayı burada bilhassa zikretmek gerekir. Bunlar, Mehmet Emin Elmacı'nın *II. Meşrutiyet'ten Lozan'a Kapitülasyonlar* adlı doktora tezi (İzmir 2001)⁵² ile Muhammet Emin Külünk'ün *Kapitülasyonların Kaldırılması (1914)* adlı yüksek lisans tezidir (İstanbul 2006). Ayrıca Ozan Arslan'ın konu ile ilgili makalesinde İttihat Terakki hükümetinin kararına karşı büyük güçlerin tepkileri anlatılmaktadır⁵³. "Kapitülasyonların Kaldırılması" adında bir bitirme tezi de yapılmıştır (İstanbul 1977)⁵⁴.

Bahadır Apaydın'ın, kapitülasyonlar ışığında hukuki açıdan bir modernleşme sorulaması yapmayı amaçladığı, *Kapitülasyonların Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesine Etkisi* başlıklı doktora tezi (İstanbul 2009), çağdaş çalışmalarda ihmal edilmiş bir perspektifi kullanmaktadır. Yazarın kapitülasyon tartışmalarının ekonomik-siyasî bağımsızlık bağlamında yapıldığına ve Osmanlı modernleşmesi cihetinden yıkıcı-yapıcı rolünün ihmal edildiğine işaret etmesi bilhassa önemlidir. Kapitülasyonların kapitalizmin kurumsallaşması aşamasında emperyalist yayılmanın enstrümanlarından biri haline geldiği, bununla beraber devleti yok eden ucube sistem olarak çöküş mitini inşa etmeye indirgenemeyeceği belirtilir. Tezde tarihsel gelişim süreci, Osmanlı modernleşmesi, kapitülasyon hukuku ve kapitülasyonların kaldırılması konuları ele alınmıştır.

Konu ile ilgili klasik yabancı literatür Osmanlı Devleti'nin/Türkiye'nin varlığı ve geleceği bağlamında yani Şark Meselesi üzerinden oluşmuştur⁵⁵. Bu yönüyle tersinden

50 Ayrıca bk. B. Konan, "Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonlar Çerçevesinde Yabancıların Din ve Vicdan Özgürlüğü", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 57/1, 2008 (Prof. Dr. Necip Bilge Anısına), s. 167-82.

51 Bu tez, *İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar* adıyla kitaplaşmıştır: İstanbul, Homer Kitabevi, 2005. Bir tanıtım yazısı için bk. Zeki Arkan, "Kitabiyat: Mehmet Emin Elmacı, *İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar*", Homer Kitabevi, İstanbul, 2005, 15x23 cm, 287 s.", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, V/13, 2006 Güz, s. 217-20.

52 "I. Dünya Savaşı Başında Kapitülasyonların İttihat ve Terakki Yönetimi Tarafından Kaldırılması ve Bu Gelişme Karşısında Büyük Güçlerin Tepkileri", *Sakarya Fen Edebiyat Dergisi*, X/1, Haziran 2008, s. 261-78.

53 Hacer Emir, *Kapitülasyonların Kaldırılması*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

54 XVIII. yüzyılda kadılar, konsoloslar ve beratlı tüccarlar arasındaki ilişkileri ele aldığı çalışmasında Maurits H. Van den Boogert, 1850-1950 tarihleri arasında Avrupa'da tarihçilerden çok uluslararası hukukçular tarafından yapılan çalışmalarda konuya Şark Meselesi çerçevesinde yaklaşıldığını ve İslâm dünyasından konuyla ilgilenenlerin de (bu konuda doktora yazarın Mahmut Esat Bozkurt gibi) benzer şekilde Şark Meselesine işaret ettiklerini belirtmektedir. Boogert'in çalışması ile ilgili bir tanıtım-tenkit yazısı için bk. M. Macit Kenanoğlu, "The Capitulations and the Ottoman Legal System (Qadis, Consuls and Beratlis in the 18th. Century)", Maurits H. Van den Boogert, Brill (Leiden-Boston), 2005, XVI+313", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, sy. 2, 2006 Güz, s. 146-59.

55 Cumhuriyet'in ilk yıllarında kaleme alınan, Mahmut Esat Bozkurt'un *Devletler Arası Hak-Hukuku Düvel* (Ankara, Recep Ulusöğlü Basımevi, 1940), Cemil Bilsel'in *Devletler*

de olsa aşağıda ele alacağımız literatüre benzer mahiyette oldukları ileri sürülebilir. Aşağıda ele alınacak kitaplardaki örtük oryantalistik söyleme kaynaklık etmek bakımından da önemli olan bu eserler yazının kapsamı dışında tutulmuştur. Günümüzde kapitülasyonlar, Türk hukuk tarihi, devletler özel hukuku ve özellikle yabancılar hukuku kitaplarında yabancıların hukukî statülerinin tarihî gelişimi açısından kısaca anlatılmakta; Türk iktisat tarihi çalışmalarında ise iktisadî hayatın belirleyici unsurlarından biri olarak ele alınmaktadır⁵⁶.

Gelinen noktada kaynak kullanımıyla ilgili ciddi zaafların giderilmesi gerekmektedir. Özellikle metnin ortaya çıktığı zemine dair bir inceleme eşliğinde her türden metin neşrine ihtiyaç vardır. Arşivlerin karşılaştırmalı okumalar için kullanılması çok aydınlatıcı olabilmektedir. Konsolosluklar ile Osmanlı Devleti idarecileri ve tebeasının hedefleri; ayrıca konuyu ele alanların ideolojik mevzileri, her türden belgenin oluşum süreci, yan irtibat ve hedefler inceden inceye tedkik edilmelidir. Hukukî çerçeveyi önemseyen; dönem-konu-kronoloji gözeterek problemin etrafındaki aktörleri daha yakından tanımayı ihmal etmeyen mikro-tarih çalışmalarına ihtiyaç vardır. Bu türden çalışmaların sahaya genel bilgilerin tekrarından daha fazla katkıda buldukları izahtan varestedir. Buna mukabil meselenin hukukî boyutunun ihmal edilmesi havuza katılan yeni bilgilerin malumat düzeyinde kalması sonucunu doğurmaktadır. Nihayet problemle ilgili psikolojik yükün hafifletilmesi bizi daha sıhhatli bir noktaya taşıyacaktır. Müfrit kapitülasyon aleyhtarlığı, problemi ve irtibatlı alanları müphemleştirmekte, ümitsizliğe sevkeden kısır bir döngüye saplanılmasına neden olarak sahih ve yerli izahların önünü tıkamaktadır. Zikrettiğimiz bazı çalışmalarda olumlu bir noktaya doğru yol alındığının işaretleri vardır.

Çağdaş çalışmalara ana hatlarıyla değindikten sonra 1909-1927 yılları arasında telif edilmiş kapitülasyon kitaplarına geçebiliriz⁵⁷. Bunlardan sekizi Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırma kararının öncesinde yazılmıştır. Bu nedenle bu yöndeki serzenişler ve temenniler (kitaplardan birinde ise hiçbir şekilde kaldırılamayacağı) dile getirilmiştir. Mahmut Esat'ın (Bozkurt, 1892-1943) çalışması kaldırma kararının haklılığını ispat etmek için kaleme alınmış, Nazif Sururi'nin methiye üslubundaki risalesi ise Lozan Muahedesi'nin imzalanmasından dört yıl sonra neşredilmiştir. Eski Bir Diplomat imzalı kitap, Türkçe literatürde önemli bir yere sahiptir ve bu yazıda ele alınan tek tercüme eserdir, diğerleri Türk hukukçuları tarafından kaleme alınmış, Mahmut Esat'ın Fransızca olarak yazılmış ve yayınlanmıştır.

Hukuku-Giriş gibi devletler hukuku kitaplarında konunun canlılığı nedeniyle daha ayrıntılı bir şekilde izah edildiği görülür. Bozkurt'un eseri, girişten sonra tamamen tarih incelemesinden oluşur.

56 Şu risaleyi inceleme imkânı bulamadık: Rumbeyoğlu Fahreddin-Mehmed Nabi, *Gümrük Resminin Yüzde Onbeşe İblâğı, Ecnebi Postaları ve Kapitülasyon*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, Hariciye Nezâreti Neşriyâtı, 1334, 6 s. Bu eser, Hariciye Nezâreti'nin bastırıldığı bir dizi kitaptan biridir. Yazarlardan Fahreddin Rumbeyoğlu Âmidâmiri'nin hayatı ve eserleri için bk. Ali Birinci, *Tarihin Gölgesinde, Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât*, İstanbul 2001, s. 193-195.

57 *İstişare* mecmuasında çıkan on altı yazılık bu tefrikanın başı ve sonu için bk. İbnü'z-Ziya, "Muahedâtımız: Kapitülasyonların Tarihi", *İstişare*, nr. 1, 4 Eylül 1324, s. 56-61; "Muahedâtımız 16: Devlet-i Osmaniye-Fransa", nr. 21, 5 Şubat 1324, s. 972-978.

Kitaplara tanınma derecesi ve önemine göre yer ayrılacaktır. Burada sadece kitaplar ele alınacağından İbrahim Hakkı Paşa'nın yukarıda bahsedilen tefrikası, yine onun derslerinden yararlanılarak kaleme alınmış bir yazı dizisi⁵⁸ ve İstanbul Hukuk Fakültesi'nin devletler hukuku hocalarından Ahmed Reşid Bey'in [Turnagil] yazılarına sadece dikkat çekmekle yetinilecektir⁵⁹.

Fraşerli Mehdi'nin kitabı gibi hazırlık çalışmaları II. Abdülhamid dönemine uzanan örnekler varsa da bilinen Türkçe kapitülasyon kitapları, II. Meşrutiyet yıllarında neşredilmiştir. Canlanan matbuat hayatı, farklı konularda olduğu gibi kapitülasyon aleyhtarlığının ifade edilmesine de zemin hazırlamıştır. İncelememiz çerçevesinde Türkçedeki ilk kapitülasyon kitabının Ahmed Nusret veya Mehmed Memduh Efendi'ye ait olduğunu söyleyebiliriz. Eldeki bilgiler kesin bir tarihlendirmeye dolayısıyla hangi kitabın daha önce telif ve neşr edildiğini tespit etmeğe imkân vermemektedir. Mısır'da daha erken tarihlerde münhasıran bu konuya ayrılmış bir kitap basılmıştır⁶⁰.

Aşağıda ele alınacak kitaplarda kapitülasyonların kelime anlamı, tanımı, tarihçesi, hukukî mahiyeti, kapsamı, uygulanma biçimi, olumsuzlukları, kaldırılmasının gerekliliği, bu konuda verilen mücadele, yapılması gerekenler ve hukuk reformları ile ilişkisi neredeyse ortak temalar olarak işlenmektedir. Ancak "Eski Bir Diplomat" imzasıyla yazılan eser birçok temel noktada farklı bir bakış açısını temsil eder. Türk yazarlar arasında kapitülasyonların kaynağı ile ilgili teoriler konusunda görüş ayrılıkları vardır. Bu nedenle ulaştıkları sonuçlar da farklı olabilmektedir. Ne var ki bu rejimin zararları herhalükârdâ öne çıkarılmaktadır. Bu konuda nisbî bir istisna Ahmed Nusret Efendi'nin kitapçığıdır. Bu eserden başlayarak kapitülasyonların kaldırılması sürecinin hem mahsulü hem de inşa edici unsurlarından olan kapitülasyon kitaplarını tanımayaya çalışalım:

1. Ahmed Nusret, *İmtiyazât-ı Ecnebiye yahud Uhûd-ı Atıka*, Dersaadet, Matbaa-i Jirayir Keteon, 1325, 38 s.

Mekteb-i Hukuk mezunu, Temyiz Mahkemesi Ceza Dairesi zabıt kâtiplerinden (kapak notu) Ahmed Nusret Efendi'nin eseri Türkçede kaleme alınmış ilk kapitülasyon kitaplarından biridir. Ahmed Nusret Efendi, Kadıköy'de Celâl Bey Rüşdiyesi'nde okuduktan sonra iki sene Mekteb-i Mülkiye İdadîsi'ne devam etmiş, ardından Mekteb-i Hukuk'a girerek Mayıs 1904'te mezun olmuştur. 1892 yılının son aylarında, 18 yaşında Dersaadet İstinaf Mahkemesi Cünha Kısmı'nda devlet hizmetine girmiş,

58 Ahmed Reşid, "Kapitülasyon Nedir", *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, sy. 37, Temmuz-Ağustos 1928, s. 4-38; "Kapitülasyonlar", sy. 42, Haziran 1929, s. 63-80; sy. 44, Eylül-Ekim 1929; sy. 49, Kasım 1930, s. 81-96.

59 Ömer Lütfi Bey, *el-İmtiyazâtü'l-Ecnebiyye*, Matbaatü'ş-Şa'b, Mısır (H.) 1322. Risale için bk. Bayezid Devlet Kütüphanesi, nr. 104591.

60 Ahmed Nusret Efendi, dokuz yıl Temyiz Mahkemesi'nde zabıt kâtibî olarak görev yaptıktan sonra Aralık 1909'da Beyoğlu Bidayet Mahkemesi savcı yardımcılığına atanmıştır. Risale, Aralık 1909'dan önce neşredilmiş olmalıdır. Yazarın resmî hayatı hakkında verilen bilgiler için bk. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Defterleri (DH.Said.d.)*, nr. 75/409.

Aralık 1900'de kitabın yayınlandığı sırada bulunduğu Temyiz Mahkemesi Ceza Dairesi zabıt kâtipliğine atanmıştır⁶¹. Yazar risaleye “mukaddime” ile başlarsa da sonradan başlıklandırmadan vazgeçer; bu nedenle alt başlık yoktur. Kapitülasyonun sözlük anlamını verdikten sonra, bunların hukukî niteliğinin “ahidname” olduğunu “*Devlet-i Aliyye karşısındaki devlete karşı birtakım şeyler taahhüd etmiş, birtakım müsa'edât vermiş ve o müsa'edâta ilişilmemesini taahhüd etmiştir*” ifadeleriyle belirtir. Nitekim Türkçede bunlara “*uhûd-ı kadîme*” denmektedir. Yazar yabancılara uygulanacak hukuk kurallarını izah edebilmek için devletleri dörtlü bir tasnife tâbi tutmaktadır:

1. Kapitülasyonu olmayan devletler.

2. Kapitülasyonu olan ve İstimlâk-i Emlâk Nizamnamesi'ne ilişkin Protokolü imzalayan devletler.

3. Kapitülasyonu olan, ancak İstimlâk-i Emlâk Nizamnamesi'ne ilişkin Protokolü imzalamamış devletler.

4. Hem kapitülasyonu olan hem de İstimlâk-i Emlâk Nizamnamesi'ne ilişkin Protokolü imzalamış olduğu halde vatandaşlarına farklı muamele olunan devletler. İlerleyen sayfalarda ikinci ve üçüncü maddeler beraber mütalaa edilerek tasnif üçlü hale getirilir.

Birinci kısma giren yabancı devlet vatandaşları hakkında Osmanlı Devleti'nin mesleği “mukabele-i bilmisil” gözetmemektedir. Ancak bu, yabancıyı bazı haklardan mahrum etmek şeklinde tezahür etmemekte; bunlara -siyasî haklar hariç- Osmanlı vatandaşı gibi muamele edilmektedir. Sırbistan, Karadağ, Güney Amerika ülkeleri ve İran dışındaki Asya devletleri bu kapsama girer. İkinci ve üçüncü kısımda kapitülasyonu olan devletler vardır. Yazar bunları İstimlâk Protokolü'ne imza koymak bakımından ikiye ayırmaktadır ki imzalayanların vatandaşlarına gayrimenkul edinme imkânı verilmekle beraber arazi ve emlâk işlerinde Osmanlı gibi muamele edilmektedir. Yazar dördüncü kısımda Yunan ve İran devletlerini ele alır.

Ahmed Nusret, bazen Hammer'den de ictibasta bulunarak ahidname metinleri üzerinden tarihî gelişimi izah eder. Ardından o gün geçerli olan imtiyazları dokuz madde halinde sıralar (s. 14-21). Her bir imtiyazın hukukî çerçevesini açık seçik bir şekilde belirlemeğe çalışırken, ahidname sınırlarını aşan uygulamalara da dikkat çeker. Meselâ yabancının ahden sahip olduğu haklardan biri değilken farklı devlet vatandaşları arasındaki davalar davalının mensup olduğu konsoloshane mahkemesinde görülmektedir. Diğer bir örnek konsoloshane tercümanının davanın rüyeti sırasında hazır bulunmakla yetinmeyip hüküm aşamasında yani müzakere esnasında da hazır bulunmasıdır. Yazar, dokuz imtiyazın dışında ahde dayanmayıp sonradan ortaya çıkan dört imtiyaz daha sayar (s. 21-25). Bunlar tercümanın müzakerede de

61 Ahmed Nusret Efendi, dokuz yıl Temyiz Mahkemesi'nde zabıt kâtibî olarak görev yaptıktan sonra Aralık 1909'da Beyoğlu Bidayet Mahkemesi savcı yardımcılığına atanmıştır. Risale, Aralık 1909'dan önce neşredilmiş olmalıdır. Yazarın resmî hayatı hakkında verilen bilgiler için bk. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Defterleri (DH.Said.d.)*, nr. 75/409.

hazır bulunması, iflas davalarına konsoloshane mahkemelerinin bakması, yabancıların hukuk davalarının muhtelit ticaret mahkemelerinde görülmesi ve yabancıya ilişkin hukuk ve ticaret davaları görüldüğünde konsoloshane tarafından rey sahibi iki kişinin üye sıfatıyla gönderilmesidir. Yazar bu gibi halleri sınırlandırabilmek için bunların hak değil "lütufluk" (*muamele-i lütufkârî*) veya "*cemîle*" olduğuna işaret etmektedir⁶². Ardından İstimlak Protokolü'nün hukukî rejimde yaptığı değişikliklere değinmekte, nihayet Yunan ve İran vatandaşlarıyla ilgili uygulamaları izah etmektedir.

Yabancılar tanınan haklar bakımından en ileri devletin İtalya olduğunu belirten yazar, Osmanlı Devleti'nin onu da geçtiğini iddia eder. Yazara göre devletler özel hukuku uzmanlarının yabancılar hakkında hayal ettikleri mükemmel muameleler Osmanlı Devleti'nde hakikat olmuştur. Yazar bu vakiayı İslâm şeriatı gereğince Osmanlı topraklarında eskiden beri tebea ile yabancı arasında haklar bakımından ayırım gözetilmemesine bağlar. Eserde kapitülasyonlarla ilgili bazı olumsuzluklara işaret etmekle beraber diğer risalelerde görülen şiddetli üslubun kullanılmaması dikkat çekicidir⁶³. Yazar, son olarak Osmanlı Devleti'nin Boğazlarla ilgili muameleleri hakkında bilgi verir.

2. İbnü'r-Refet Mehmed Memduh, *Kapitülasyon (Capitulations) yahud Memâlik-i Osmaniye'de Ecneblerin Hâiz Olduğu İmtiyazât*, Dersaadet, Matbaa-i Ahmed İhsan (Hicrî) 1327, 15 s.

Mekteb-i Sultanî⁶⁴ ve Mekteb-i Hukuk mezunlarından olan İbnü'r-Refet Mehmed Memduh'un bu küçük risalesi "*İlân-ı Meşrutiyet üzerine ref' ve ilgâsı vücûb-ı kat'î hükmüne girmiş*"⁶⁵ ifadeleriyle II. Meşrutiyet sonrasında kapitülasyonların kaldırılması konusunda doğan güçlü eğilim çerçevesinde değerlendirilebilecek ilk örneklerden biridir⁶⁶. Bu kitapçığın kapitülasyonlar hakkında ciddi bir inceleme

62 Ahmed Nusret, bu maddelerden birine düştüğü notta "bunlar *müsaade* değil, tabir caiz ise *müsamahadır*. Devletce bahşolunmuş bir hak değildir. Bir mesele çıkmasın, şimdi şöyle olsun denmiş, teamül olmuş; ecânib de o teamülü bir sened olarak muhafaza ediyorlar" demektedir (s. 24).

63 "Ecânib hakkında bu kadar müsaadeli muamelede bulunan bir devlete tâbiyet hakikaten mücib-i şükrandır. Bunu takdir ile yâd ederiz" (s. 36).

64 1898 ve 1901 senesi mezunları arasında Mehmed Memduh Efendi adlı birer öğrenci bulunmaktadır. Devletler hususî hukuku sahasının otoriteleri Muammer Raşit Seviğ'in 1904, Vasfi Raşit Seviğ'in ise 1906 Mekteb-i Sultanî mezunu olmaları ayrıca dikkat çekicidir. bk. Vahdetin Engin, *Mekteb-i Sultanî*, İstanbul 2003, s. 145-61.

65 Yazar ayrıca "hükmü hâlâ baki olan maddeler mülk ü milletin hak ve menfaatlerini o derece rahnedar etmektedir ki Avrupalıların başımıza doladıkları şu zencir-i istibdâddan inşaallah te'âla an-karîbi'z-zaman hâlâs oluruz" (s. 5) demektedir.

66 Kanaatimizce risalenin baskı tarihi hicrîdir. Eserin arka kapağında yazarın Anayasa hukuku kitabıyla ilgili şöyle bir açıklama vardır: "İhtar: Müellifin *Hukuk-ı Esasiye* nam eserinin 2. faslının neşri Kanun-ı Esasî'nin derdest-i tedkik ve tadil olmasından dolayı bir müddet teahhur edecektir". Yazarın tam adı *Hukuk-ı Esasiye ve Şerh-i Kanun-ı Esasî-i Osmanî-Loi de la Constitution Ottomane* (Dersaadet, Vezir Hanı'nda 48 numaralı Matbaa, 1326, 39 s.) olan bu eseri Meşrutiyet'in ilânından sonra 1326 senesinde basılmıştı. Arka kapak notunda bahsedilen Anayasa tadilleri 1909 tadilleri olmalıdır. Dolayısıyla yazarın her iki kitabında da hicrî tarihi esas aldığı, burada tanıttığımız kitabının da 1909 yılında basıldığını kabul ediyoruz.

olmadığını baştan ifade eden Mehmed Memduh, Baron de Testa'nın derlemesinden seçtiği hükümleri ortaya koymağa çalışarak tezini savunur.

Mehmed Memduh, kapitülasyonların tanımı, tarihi ve mahzurlarına değindikten sonra bu konudaki kanunî düzenlemeleri on dört madde ve bir ek maddede ele almıştır. Kapitülasyonlar kısaca Osmanlı topraklarında oturan yabancıların -emlâk ve arazi davaları ile muameleleri hariç- bütün hukukî işlerinin mensup oldukları devlet konsoloshanesinde ve memleketlerinin kanunlarına göre çözümlenmesidir. “*Devletin satvet ve şevketce evc-i ikbâl-i kemâlde bulunduğu zaman bir atıfet-i mahsûsa olarak bahşedilmiş*”; ancak verildiği halde kalmamış, muahedelere dercedilerek uyulması zorunlu hale getirilmiştir. Yabancı, böylece sefir ve sefaret memurları gibi haric-ez memleket (*droits d'exterritorialité*) imtiyazından yararlanmakta ve Osmanlı kanunlarına tâbi olmamaktadır. Bunlar kamu hukukuna ve devletlerarası eşitlik ilkesine tamamen aykırıdır. Yazar bu noktada mülkîlik prensibine vurgu yapmakta, kapitülasyonların devletin yargılama hakkını sınırlandırdığını, hâkimiyet ve saltanat hakkını ihlal ettiğini ve memleketin dahilî emniyetini yabancıların oyuncağı haline getirdiğini belirtmektedir.

Mehmed Memduh, adı geçen maddelerde; iki yabancı arasındaki hukuk ve ceza davaları, bu davalara bakan muhtelit komisyon ile kararın istinafi ve icra işleri; yabancının terekesinin tahrir ve taksimi; Osmanlı vatandaşı ile yabancı arasındaki hukuk ve ceza davaları ve bu bağlamda Birinci Ticaret Mahkemesi⁶⁷; yabancıya yapılacak tebligat, Osmanlı ile yabancı arasındaki davalarda resmî senet zorunluluğu; yabancının Osmanlı vatandaşı zimmetindeki alacaklarının tahsilini emreden Osmanlı mahkemesi ilâmlarından mahkeme masrafı olarak hükmedilen meblağ üzerinden %2 harç alınması; Osmanlı mahkemelerinden yabancı aleyhine sadır olan ilâmların icrası; hapis ile mahkum edilen yabancının cezalandırılması; yabancının konut dokunulmazlığı ve zabitanın konuta girmesinin meşru olduğu haller; muhtelit bir dava sonunda tercümanın müzakere esnasında hazır bulunması; Osmanlı mahkemelerinde görülen ticaret davalarında yabancının sefareti tarafından seçilen iki yabancı üyenin mahkeme heyeti arasında bulunması; tercüman hazır bulunmadığı halde dava ya bakılabilen durumlar ve bu davaların istinafi; yabancının iflas işleri; gümrük resmi ve konsololar ile yerli yabancı hayrî ve dinî müesseselere tanınan muafiyetleri ele alır. Yazar, emlâk ve araziye ilişkin meselelerde İstimlâk Protokolü uyarınca Osmanlı mahkemelerinin yetkili olduğunu yeri geldikçe tekrar etmiştir.

3. Muallim Mehmed Aziz, *İmtiyazât-ı Ecnebiye ve Tensikât-ı Adliye*, Dersaadet, Ahmed Sâki Bey Matbaası, 1325, 32 s.

Hanyalı ve Kavurzâde lakabıyla meşhur aileye mensup Mehmed Aziz Bey'e ait risale, kapitülasyonlar ile II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında gerçekleştirilen hukuk

67 Yazara göre bu mahkemenin bir başkanı dört üyesi vardır. İki üye yabancının sefareti tarafından atanır ve bunların oy hakları vardır. Bunların dışında tercüman da hazır bulunur; ancak oy hakkı yoktur. Bu mahkemenin kararları için istinaf ve temyiz yoluna gidilemez; sadece iade-i muhakeme yolu açıktır. Mehmed Memduh, Birinci Ticaret Mahkemesi'nin kuruluş ve yargılama usûlünün kanuna aykırı olduğunu bilhassa belirtmektedir.

reformunu aynı çizgi üzerinde ele alan bir eserdir⁶⁸. Yazar, Mekteb-i Hukuk'un ceza hukuku muallimlerindendi; nitekim "muallim" unvanı buna işaret eder. Uzun yıllar Ticaret Mahkemesi'nde zabıt kâtipliği, mülâzım üyelik ve icra memurluğu görevlerinde bulunmuş olması aşağıda değinilecek konularda, özellikle 1888-1908 aralığı için, verdiği bilgilerin değerini arttırmaktadır. Biyografisi açısından işaret edilmesi gereken diğer bir husus da Eylül 1909'daki tensikat sırasında Edirne İstinaf Mahkemesi savcılığına atandığı halde istifa ederek "*adliye*" mesleğinden ayrılmasıdır⁶⁹. Aziz Bey, bir anlamda tensikatın mağdurlarından (*tensik-zedegân*) biridir. Buna rağmen yeni adliye idaresini ve ıslahatları destekleyerek⁷⁰ bunun önündeki en ciddi engel olarak gördüğü yabancı ayrıcalıklarını konu alan bu kitabı neşretmiştir.

Aziz Bey kitapçıga "izah-ı unvan" başlıklı kısa bir açıklama ile başlayarak yabancı ayrıcalıkları ile adliye ıslahatı arasındaki ilişkiyi izah etmiştir⁷¹. Yazara göre "*biz imtiyazât-ı ecnebiyeyi ancak adaleti bi-hakkın tevzi edebilmek kuvvetiyle ref' ve ilga* [edebiliriz]"; bu da adliyenin başarı derecesine bağlıdır. Hukuk sisteminin iyi bir şekilde işlenmesi halinde bu ayrıcalıkların kaldırılabilceği hususu yazarın temel tezidir. Medeniyet âleminde hâkim olan adalet ilkesinden inhiraf etmeyen Avrupalı devletlerin yabancı ile Osmanlı arasındaki eşitliği sağlamak maksadıyla yabancı ayrıcalıklarının "*bir an evvel ref' ve ilgasına gayret ve himmet etmeleri muhakkak ise de*" bunun için Osmanlı Devleti'nde adaletin "*cidden takarrür ettiği bilfiil sabit olmak lazım*" gelir (s. 32).

Aziz Bey, yabancı ayrıcalıkları ile ilgili uygulamaların istisnaî bir adalet tevzii tarzı olduğunu söyleyerek bunların bir kısmının ahidlerden bir kısmının ise ihmalden kaynaklandığını belirtmekte ve ihmallerden Meşrutiyetten önceki hükümeti (*hükümet-i müstebidde*) ve memurlarını sorumlu tutmaktadır⁷². Bu kitabı ilmî izahat vermek maksadıyla telif etmediğini belirten Aziz Bey, bu bilgiler için okura Hasan Fehmi Paşa, Ali Şehbaz Efendi ve diğer devletler hukuku muallimlerinin eserlerini salık vermekte, kendisinin ise uygulamaya ilgili bilgiler vereceğini belirtmektedir. Aziz Bey, "medhal"den sonra yabancıların ayrıcalıklarıyla ilgili problemleri beş başlık altında ele almıştır:

1. İmtiyazât-ı ecnebiyenin hukuk ve menâfi-i ecânibi muhill olduğu (s. 5-16),
2. İmtiyazâtın gayrimuttarid usûl-i tatbikiyesi (s. 16-20),

68 Bayezid Devlet Kütüphanesi, nr. 166841.

69 Yazar, Mekteb-i Hukuk'un altıncı devre (1892) mezunlarındandır. Hanya Rüşdiyesi ve Mekteb-i Sultanî'yi bitirmiş, Ekim 1888'de Dersaadet Birinci Ticaret Mahkemesi'nde zabıt kâtipliğinde devlet hizmetine girmiş, mektepten mezun olunca mülâzım üyeliğe atanmış ve uzun yıllar icra memurluğu görevinde bulunmuştur (*Adliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Defterleri*, nr. 003/113).

70 Kendisi de örtülü olarak bu noktaya işaret etmektedir: "... bazı taraftan yükselen sadâ-yı tazallum ve itiraza nazaran tensikat-ı vâkıa-ı adliyede isabetsizlik müteahakkık olsa bile..." (s. 3).

71 "Tensik" kelimesi "tensikat"a da atıf yapmakla beraber esasen hukukî düzenleme ve ıslahatı ifade etmektedir.

72 "Uhûd-ı kadîme ve imtiyazât-ı ecnebiyenin mahiyet-i tatbikiyesi ecânibe has bir tevzi-i adaletten ve her şube-i devlette buna müstenit bazı usûl-i müttahaze-i istisnaiyeden ibaret olup kısmen ahdî ve kısmen ihmalî (*toleré*) olan imtiyazât-ı mezkûrenin usûl-i mer'iyesinin tazammun ettiği istisnaiyet gah *hükümet-i müstebiddenin acz u meskeneti* ve gah *memurinin cehalet ve hamiyetsizliği eseri olarak* bugünkü mertebeye ittisâ'ı buldu" (s. 4-5).

3. Hüviyet meselesi (s. 21-25),
4. İcra müşkilatı (s. 26-29),
5. Ketm-i Tabiiyet (s. 29-31).

Yazara göre yabancıların ayrıcalıkları yine kendi hak ve menfaatlerini ihlal etmektedir. Meşrutiyet'in ilanından sonra müslümanlar ile gayrimüslimler arasında eşitlik sağlandıktan sonra bu ayrıcalıklar yabancılara fayda değil zarar getirir⁷³. Bu ihlalleri maddeler halinde sayan yazara göre evvelâ -adliye işlerine az çok vakıf olanlarca bilindiği üzere- bu ayrıcalıklardan dolayı muhtelit davaların gerek yargılamaında gerekse ilâmlara ilişkin ihtiyatî işlemler ile infaz işlemlerinde aksaklıklar gözlemlenmektedir. Konsoloslar marifetiyle icra edilen tebligat işlerinde aynı durum geçerlidir. Yabancıların mağdur olduğu başka bir durum, borçlunun borç için hapsedilmesidir. Bu durumda da konsolosluğun aracılığı söz konusu olduğundan tarafların İcra Dairesi'nde sulh olması şeklindeki çözüm yoluna başvurulamamaktadır.

Başka bir büyük problem, yazarın memuriyete başlayıp uzun yıllar çalıştığı Birinci Ticaret Mahkemesi ilâmlarının istinaf ve temyize tâbi olmamasıdır ki bu, hem Osmanlı hem de yabancıların menfaatlerine aykırıdır. İstinaf ve temyiz müddetlerine tâbi olmamak bir menfaat olarak iddia edilse bile her devletin yabancılarına ayrılmış mahkeme günleri arasındaki müddet bu imkânı ortadan kaldırmaktadır. Bu mahkemede yapılan yargılamalar Usûl-i Muhakeme-i Ticaret Kanunu'na tâbi olduğundan aleyhlerine gıyaben hüküm verilenler daha az emniyettedir. Diğer bir mahzur bu mahkemenin yabancı üyeleri aleyhine "iştikâ anı'l-hükkâm davası" açılmamasıdır. Aziz Bey, muhtelit bir şekilde kurulan mahkemelerde yabancı üye bulunmasının yabancıya fazla bir menfaat sağlamadığını da belirtmektedir. Zira bunların çoğu uzman hukukçu (*professionnels*) olmayan tüccarlardır; hukukçu olsalar bile "*bizim kendimizin bile pek anlayamadığımız*" Ticaret Kanunu'yla hukuk ve ticaret muhakeme usûlleri gibi kanunları ve hele Mecelle hükümlerinin gerekçelerini layıkıyla anlamağa vakitleri müsait değildir. Muktedir bir Osmanlı reis veya üyenin gerekçeli açıklamaları karşısında teori ve mevzuat çerçevesinde savunmada bulunmanın yabancı üyeler için kolay olmadığına değinen Aziz Bey, tecrübelerine dayanarak yabancı üyelerin Türkçe ve mevzuat bilgilerinin zayıf olduğunu belirtmektedir. Ayrıca muhtelit mahkemeden çıkan ilâmlar yabancıya fazla bir şey temin etmez. Zira Türkçe bilmeyen üyeler ilâmı okuyup tedkik edemediklerinden daimî Osmanlı üyelerin hükümüyle iktifa ederler. İlâmlara esas olan mazbatalar bile yalnız daimî üyeler tarafından imzalanır, yabancı üyeler sadece mahkemenin karar defterine kaydedilen "*muh-tasar hüküm*"ün altını imza ederler.

Muallim Aziz Bey, ikinci başlık altında kapitülasyon rejiminin uygulamasında yabancı devletlerin her birinin kendine göre bir usûl takip ettiğini örnekleriyle anlatır. Meselâ İngiltere, muhtelit Osmanlı mahkemelerinden çıkan ilâmların icrası sırasında, bir İngiliz aleyhine haciz veya tasfiye işlemi yapılırken bir memur göndererek

73 Yazar bu noktada "... Osmanlılara zulmetmiş olan hükümet-i müstebiddenin ahd-i menfûrunda hukuk-ı ecânibin mahfuziyetine medâr olabilmüş olması teslim olursa bile devr-i celîl-i Meşrutiyet'te memâlik-i Osmaniyede mütemekkin kâffe-i efrâd üzerinde bilâ-kayd ü şart bir siyâk üzere hüküm-fermâ olmak tabîî olan adaletin takarrüründen sonra..." ayrıcalıkların fayda değil zarar getireceğini söylemektedir (s. 5-6).

Osmanlı memurlarına sadece yardım etmekten diğer devletler haciz veya tasfiyeyi kendileri yapmaktadırlar. Muhtelit mahkeme ile Ticaret İcra Dairesinin Fransa, İngiltere ve Almanya sefaretleriyle yazışmaları Türkçe yapılırken, Avusturya, Rusya ve İtalya sefaretleriyle yapılan yazışmalar mutlaka Fransızca olmaktadır. O kadar ki Avusturya konsolosluğuna gönderilen Türkçe notalar sadece Fransızca yazılmadığı için geri gönderilebilmektedir. Bütün konsolosluklar haczi kesin olarak kabul ederek haciz koydukları halde Avusturya 800 Mark'tan düşük maaşın dörtte biri üzerine haciz konulmasını kanunlarına aykırı olduğu gerekçesiyle kabul etmemektedir. Bazı konsoloshaneler kendi mahkemelerinin kararlarının icrasını -icra münhasıran konsoloshaneye ait olduğu halde- Osmanlı icra mercilerinden beklemektedir ki bu, gecikmeye, güçlüğü ve hak ziyana sebep olmaktadır. Ayrıca Yunan ve İranlılar hakkındaki uygulamalar farklılık arz etmektedir. Başka bir karışıklık da konsolosların yaptıkları icra masraflarından dolayı ortaya çıkmaktadır.

Aziz Bey'in üzerinde önemle durduğu ve özellikle icra memurlarının karşılaştığı meselelerden biri yabancının kimliğinin tespit edilmesidir. Meselâ bir Osmanlıdan tahsil edilmiş ve emaneten İcra Dairesi veznesinde bulunan parasını almak üzere başvuran bir yabancı öncelikle hüviyetini ispat etmek zorundadır; fakat bunun için her zaman kendisini tanıyan iki kişi bulması mümkün olmayabilir ve icra memuru bu durumda parayı kendisine veremez. Aziz Bey'e göre bu problem tebligat işlerini konsoloslukların yapmasından kaynaklanmaktadır. Yazar burada icra memurluğu sırasında hüviyet meselesi çerçevesinde karşılaştığı bir dolandırıcılık olayından bahsetmekte; ardından ilâmların icrası ile ilgili problemleri örnekleri arttırarak izah etmektedir.

Yazarın değindiği meselelerden sonuncusu tabiiyetin gizlenmesidir. Bir yabancı tabiiyetini gizleyerek muhtelit olmayan bir Osmanlı mahkemesine başvurduğu takdirde davasına bakılması gerekir. Ancak yargılama sonucunda verilen karardan memnun kalmayan bu kişi aynı dava için yabancı sıfatıyla Birinci Ticaret Mahkemesi'ne müracaat ederek yeni bir dava açabilir. Yeni bir yargılama yapılır ve yeni bir karar verilir. İki kararın birbirine zıt olduğu farzedilirse, bunları tenfiz etmek zorunda olan Ticaret ve Nizamiye İcra Daireleri müşkil mevkiye kalırlar.

4. Fraşerli Mehdi, *İmtiyazât-ı Ecnebiye'nin Tatbikât-ı Hâzırası*, Samsun, Matbaa-i Avnizâde Cemil, 1325, 7+371+5 s.

Mehmed Mehdi Fraşerî'nin (Yanya: Fraşer. Şubat 1873-1874 – Roma. 1963) eseri, bir Osmanlı tarafından yazılmış ilk mufassal kapitülasyon kitabıdır⁷⁴. Yanya İdadîsi (1893) ve Mekteb-i Mülkiye (1897) mezunlarından olan Mehdi Fraşerî, Mülkiye'den mezun olduğu yıl Cezayir-i Bahr-i Sefîd Vilayeti maiyyet memurluğuna atanarak

74 Kitabın etraflı bir tanıtımı için bk. Mehmet Canatar, "Kapitülasyonlar Hakkında Unutulmuş Bir Eser: Fraşerli Mehdi, *İmtiyazât-ı Ecnebiye'nin Tatbikât-ı Hâzırası*", *Diyanet İlmî Dergisi*, XXXV/1, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı, Ocak-Mart 1999, s. 97-116. Bu kitap Latin harflerine de aktarıldı: *Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların Uygulanışı: İmtiyazat-ı Ecnebiyenin Tatbikat-ı Hazırası*, haz. Fahrettin Tızlak, Isparta, Fakülte Kitabevi, 2008.

devlet hizmetine girmiş, bu kitabı bastırıldığı 1910 yılının ilk aylarına⁷⁵ kadar çeşitli bölgelerde mülkî âmirliklerde bulunmuş; kaymakam vekilliği, kaymakamlık ve mutasarrıflık yapmıştır. Kitap basıldığında Canik mutasarrıfıydı. Sicilindeki bilgilere göre Fransızca ve Rumca'yı okuyup yazabilecek, Arnavutçayı konuşabilecek derecede biliyor; biraz da Bulgarca okuyup yazabiliyordu⁷⁶. Yazarın tahsili ve devlet tecrübesi kapitülasyonlar konusundaki derin bilgisini değerlendirmek bakımından önemlidir. Balkan Savaşı'ndan sonraki hayat hikâyesi daha da ilginçtir. Arnavutluk'un Osmanlı Devleti'nden ayrılmasından sonra Arnavutluk vatandaşlığına geçmiş; Arnavutluk'ta Şûrâ-yı Devlet başkanlığı, milletvekilliği, dahiliye nazırlığı, başbakanlık ve kral naipliği gibi üst düzey görevlerde bulunmuş, komünistler iktidara gelince İtalya'ya kaçmış ve burada vefat etmiştir⁷⁷.

Yazar, kitabı aslında yedi-sekiz yıl önce iki cilt halinde hazırladığını, ilk cildin kapitülasyonlarla ilgili bir tarih incelemesi olduğunu, ancak dönemin (*istibdâd*) şartları nedeniyle Batı dillerindeki vesikalar ile Osmanlı Devleti'nin resmî ve tarihî vesikaları üzerindeki incelemesini tamamlayamadığını belirtmektedir. Güncel ve daha yararlı gördüğü, kapitülasyonların uygulanmasına ayrılan ikinci cildi birinciden önce neşretmeği düşünmüştür. Kapitülasyonları Osmanlı Devleti'nin "*hukuk-ı hükûmranisini, vatanın istiklâliyetini, Osmanlıların menâfi-i azîmesini en ziyade rahnedar eden, Devlet-i Aliyye'nin bugünden itibaren siyaset-i umumiye nazarında ve milel-i mütemeddine meyânında ihrâza şâyeste olduğu mevki-i âliye su'ûduna azîm bir hâil ikâ' eden*" ifadeleriyle vasıflandıran yazara göre yabancıların ayrıcalıklarının kaldırılması "*kâffe-i şu'abât-ı hükûmetin Avrupa derecesinde tekemmülüne menût ve mütevakkıf*"tır. Yazar kitap boyunca çok şiddetli bir istibdad aleyhtarı jargon kullanmaktadır. Bu bazen 1908 öncesinde hiçbir şey yapılmadığı noktasına kadar ileri gidebilmekte veya sonuç olarak yapılanların boşa çıktığı ifade edilmektedir. Yazara göre Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e kadar yapılan bütün reform girişimleri ve kanunlaştırmalar Avrupalılar nezdinde *nakde çevrilmesi mümkün olmayan bir poliçe* olarak algılanmıştır.

Fraşerli Mehdi kitabında vatandaş, yabancı ve "*mahmi*" kavramları, yabancı dinî ayrıcalıkları, konsoloslar, yabancılik unsuru taşıyan hukuk ve ceza davaları ve ilâmların icrası, "*haric ez-memleket*" imtiyazı, yabancıların iflası, kişi ve konut dokunulmazlığı, yabancılar hakkında basın özgürlüğü ve suçları, belediye nizamları ve kabahatler, mahkeme harçları, vergiler, yabancı postaları, İranlılar hakkındaki hükümler, yabancıların tardı, istimlâk-i emlâk protokolü, taşınmaz kirası, bey' u ferağ davalarında yetki, vasiyet-intikal-veraset, eyalât-ı mümtâzede ayrıcalıklar ve yapılan yeni düzenlemeler, Mısır'da muhtelit mahkeme kurma girişimleri ve bununla ilgili müzakereler, muhtelit mahkemelerde uygulanan kanunlar, Berberistan eyaletlerinde ayrıcalıklar gibi kapitülasyonlarla ilgili hemen her meseleyi kanun metinleri

75 İthaf yazısının altında 27 Kânunısâni 1325 (9 Şubat 1910) tarihi vardır.

76 Fraşerli Mehdi, Haziran 1911'de Kudüs mutasarrıflığına atanacaktır. M. Canatar, yazarın bu tarihe kadarki bilgileri içeren sicil defterini (BOA, *DH.Said.d.*, nr. 96/281-282) aynen vermiştir (M. Canatar, *a.g.m.*, 99-101).

77 Çankaya, hem sicil defterine müracaat etmiş, hem de kendisiyle mektuplaşarak hayat hikâyesi hakkında çok önemli bilgiler almıştır. bk. *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, III, 726-27.

ve uygulama açısından etraflıca ele almakta, bu meseleler hakkındaki görüşleri belirtmektedir⁷⁸.

Yazarın, kapitülasyonların yorumlanmasında yararlanılan çeşitli nazariyeleri ele aldığı kısım bilhassa önemlidir. Yazara göre gerek *haric ez-memleket* gerekse kanunların şahsîliği (*şahsiyyet-i kavânîn*) nazariyeleri kapitülasyon rejimini izah edemez. Kendisi Babıâli'nin hükümlerlik hakkını temel alan (*hukuk-ı hükümlerlik müstenid*) görüşünü kabul etmektedir. *Haric ez-memleket* nazariyesinin muahedelerde yer aldığı gibi fiilen de problemlerin çözümünde hiçbir kolaylık sağlamadığını belirten yazar, kanunların şahsîliği nazariyesinin ise bilgisizlikten kaynaklandığını söyler. Zira kanunların şahsîliği nazariyesi, "Â güya şer'-i şerif yalnız din-i İslâm ile mütedeyyin olanlar hakkında ahkâm vaz' edip gayrimüslimlerin kendi dinleri ahkâmıyla idare olunmalarına müsaade etmiştir" şeklindeki yanlış kanaatten beslenmektedir. Babıâli'nin Âli Paşa tarafından ortaya konulan görüşü ise yabancılara tanınmış müsaade ve ayrıcalıkların sınırlarının aşılmasını ve padişahın "nâ-kâbil-i indirâs olan hukuk-ı hükümlerliklerine halel irâs edecek her türlü" iddia ve talebin reddedilmesini esas almaktadır⁷⁹. Buna göre hükümlerlik hakkı asıl, ayrıcalıklar ise istisna olarak görülmeli, sınırlayıcı bir yorum tarzı takip edilmeli, ancak açık bir muahede hükmü varsa ayrıcalık uygulanmalıdır (s. 174-79).

5. K[ef] D[al], *Kapitülasyonlar*, İstanbul, nâşiri: İtimad Kütüphanesi sahibi Seyyid Tahir, Sancakçıyan Matbaası, 1329, 23 s.

Yukarıda belirtildiği üzere devletler özel hukuku eğitimi II. Abdülhamid döneminde Mekteb-i Hukuk'ta başlamıştı. II. Meşrutiyet yıllarında, kapitülasyonların kaldırılmasından önceki ders yılında, bu dersin yanı sıra programa bir de "Uhûd" dersi eklendi. Bu risale Mekteb-i Hukuk'un son sınıfında okutulmuş olan dersin takrirlerinin özetidir (kapak notu)⁸⁰. Eserin başka bir kitabın devamı olması muhtemeldir, zira ikinci sayfasında "kısm-ı sâni" başlığına rastlanmaktadır. Son sayfadaki dipnotta ise yabancılara taşınmaz edinmeleri ve Berberistan'daki hukukî durumlarıyla ilgili notların ayrı bir formada basılacağı belirtilmiştir; ancak sadece tanıtığımız kısmın basılmış olması da mümkündür.

Risalenin yazarı hakkında kesin bilgimiz yoktur; ancak D.K. rumuzunu (sağdan sola okunursa K.D.) siyasî tarih uzmanı, gazeteci Diran Kelekyan'ın (1862-1918) kullandığını belirtelim⁸¹. Eserde, kapitülasyonların yabancılara bahşettiği haklar konu alınmakta; açıklamalar hak kavramı çerçevesinde yapılmaktadır. Hak ve özgürlük kavramlarını merkeze alan eserde *hak* ve *serbestî* kelimeleri birbirinin yerine kullanılabilir; örneğin yerleşmeden bahsedilirken bazen *serbestî-i temekkün* bazen

78 Kitabın içeriği ile ilgili daha fazla bilgi için bk. M. Canatar, *a.g.m.*, 101-116.

79 Bu husus "*saltanat-ı seniyenin hukuk-ı muazzeze-i mülkdârisi*" olarak da ifade edilebilir (Ökçün, *a.g.m.*, s. 140).

80 Bu eser için bk. Millet Kütüphanesi, Kavânîn Blm., nr. 376.

81 Mülkiye'deki siyasî tarih hocalığı ve *Sabah*'taki siyasî yazılarıyla dikkat çeken Diran Kelekyan için bk. Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, II, 966-67; Hasan Akbayrak, *Milletin Tarihinden Ulusun Tarihine*, İstanbul 2009, s. 465.

hakk-ı temekkün denilir. Bu mânada kullanılan diğer bir kelime de *hürriyet*'tir; *hürriyet-i şahsiye* gibi.

Eserde bütün hakların temeli olan yabancıların yerleşme hakkı, konut dokunulmazlığı, otel gazino ve matbaaların konut sayılıp sayılmayacağı, yabancı gemilerde arama yapılması, *seyrusefer hakkı*, şahsî hürriyetler başlığı altında yabancıların sınırdışı edilmesi ve suçluların iadesi, ticaret özgürlüğü ve ticaret muahedeleriyle kapitülasyon hükümlerinin daraltılması, din vicdan ve âyin özgürlüğü konuları sefaretlerin ve Babîâlî'nin görüşü zikredilerek, çeşitli muahedeler ve iç hukuktaki kanunî düzenlemeler çerçevesinde izah edilmektedir.

6. [Eski Bir Diplomat], *Kapitülasyonlar: Tarihi, Menşei, Asılları*, Mütercimleri: Ali Reşad İskender, Dersaadet, Kanaat Matbaası, sahib ve nâşiri: Kanaat Kitabhanesi sahibi İlyas, 1330, 351+4 s.

"Eski Bir Diplomat" (Un Ancien Diplomate) imzasıyla basılmış *Le Régime des Capitulations* adlı kitabın tercümesidir. İstanbul Maarif Müdürü, Mülkiye ve Maliye mektepleri Osmanlı tarihi muallimi Ali Reşad Bey (1877-1929) ile Macar İskender tarafından tercüme edilmiştir⁸². Eserin başına tercümenin aslına tamamen sadık kalınarak yapıldığını belirten bir not konulmuştur (s. 5). Avrupalı yazarların Şark hakkındaki eserlerinde tenkit ve tashih edilecek birçok unsurun bulunduğunu belirten mütercimler, aynen tercümeyi Avrupa'nın bizim hakkımızdaki fikir ve mütalaalarını yansıtabilmek amacıyla tercih etmişlerdir. Yazar, Ağustos 1898'de, Paris'te yazdığı önsözde kapitülasyonların Osmanlı topraklarındaki yabancıları himaye etmek amacıyla ortaya çıktığını ve bu usûlün Avrupa kamu hukukunda başka bir örneğinin bulunmadığını belirtmektedir. Yazara göre kapitülasyonların konulduğu zamandaki şartlar aynen devam etmektedir. Bu nedenle bunlar şartların değişmesiyle değişebilecek antlaşmalardan değildir. Yazar kapitülasyonların kaynağını araştırırken -ikisi de fazlasıyla problemlili- iki kabulden hareket etmiştir. Birincisi hâkim millet konumundaki Osmanlıların (müslümanların), yabancıları kendi sosyal hayatına dahil etmemesi⁸³, şeriat hükümlerinin yabancıları tatbik edilememesi, bunun bir sonucu olarak bunların hukuk-dışı tutulması; ikincisi ise Osmanlıların yabancıları "*nefret-i âmme*"ye, daha sı zulüm ve haksızlığa maruz bırakmasıdır. Yazara göre yabancıların ayrıcalıklı konumunun kaynağı müslümanlar ile hıristiyanlar arasındaki nefrettir.

Eserin hukukî kısmının temel kaynakları Féraud Giraud ve Louis Joseph Delphin'in *De la Jurisdiction Française dans les Échelles du Levant et de Barbarie* (2 c., Paris 1866, *Şark İskelelerinde ve Berberistan'da Fransızların Hakk-ı Kazası*), Ferdinand Pogés'in *Conditions des Français en Orient (Şark'taki Fransızların Ahvâl ve Şerâiti)* ve Auguste Benoit'in *Étude sur les Capitulations entre l'Empire Ottoman et la France, et sur la Réforme Judiciaire en Egypte* (8 c., Paris 1890,

82 Ali Reşad için bk. Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, III, 745-49. Yazarların *Devlet-i Osmaniye ve Rusya Siyaseti* (İstanbul 1331) adlı başka bir ortak tercümeleri sadeleştirilerek yayınlandı: Sergey Goryanof, *Rus Arşivlerine Göre Boğazlar ve Şark Meselesi*, İstanbul, Ötügen Yay., 2006.

83 "kendi daire-i müvânesetine lâıyk görmediği..." (s. 6).

-*Osmanlı Devleti ile Fransa Arasındaki- Kapitülasyonlar ve Mısır'da İslahat-ı Adliye -Üzerine Bir Etüd-*) adlı eserlerdir. Tarih kısmının kaynakları ise şunlardır: Saint Priest'in *Mémoires sur l'Ambassade de France en Turquie et sur le Commerce des Français dans le Levant* (Paris 1877, *Türkiye'ye İ'zâm Oluşan Bir Fransa Heyet-i Sefareti'nin Hatıratı*), Charrière'nin *Négociations de la France dans le Levant (1515-89)* (4 c., Paris 1848-1860, *Fransa'nın Şark'taki Müzakerâtı*), De Flassan'ın *Historie Générale et Raisonnée de la Diplomatie Française (Fransa Diplomasininin Tarih-i Umûmîsi)* ve Octave Teissier'in *La Chambre de Commerce de Marseille* (Marsilya 1892, *Marsilya Ticaret Odası*)⁸⁴.

Kitap üç kısımdan oluşuyor. Birinci kısımda kapitülasyonların menşei, kadîm ve modern dönemde konsolosluk teşkilatı, Türklerin İstanbul'u fethetmelerinden sonra ortaya çıkan hukukî durum, Haçlı seferleri ve sonuçları, Osmanlı topraklarındaki yabancılar ve bunların geçimlerini sağlama yolları başlıkları altında giriş bilgileri verildikten sonra kapitülasyonların tarihine geçilmiştir. Yazar kapitülasyon metinlerine dayanan bir tahlil tarzı takip eder. Kapitülasyonların ortaya çıktığı tarihî süreçle ilgili bilgiler eşliğinde 1535, 1569, 1581, 1597, 1604, 1673, 1740 tarihli kapitülasyonlar, 1802 tarihli musâlahaname ve 1838 tarihli ticaret mukavelenamesi, 1861 tarihli ticaret muahedesi, 1868 tarihli yabancıların gayrimenkul edinmesine dair protokol ve konsolosların gümrük muafiyeti ile ilgili nizamname metinleri verilmiştir.

İkinci kısımda kapitülasyonların doğurduğu hukukî durum, kapitülasyonların yürürlükte olduğu memleketlerde konsolosluk kurumu, konsoloslukların ticaret ve hukuk davalarındaki yargılama yetkisi; Fransız-Fransız, Fransız-diğer yabancılar ve Fransız-Osmanlı arasındaki uyuşmazlık ve davalar, ceza davalarında konsoloslukların yargılama yetkisi konuları anlatılmıştır. Türkiye'deki ıslahatlar ele alındıktan sonra Babıâli'nin kapitülasyonlar konusundaki itirazları zikredilir. Bu kısımda son olarak Türkiye'deki konsoloslar ile dinî kurumların gümrük resimlerinden muafiyetleri ele alınır. Üçüncü kısımda eski Osmanlı eyaletleri (Yunanistan, Romanya, Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan, Bosna Hersek, Kıbrıs) ile Berberistan'daki (Trablusgarb, Fas İmparatorluğu, Cezayir, Tunus Beyliği, Mısır) kapitülasyon teşkilatından bahsedilmektedir. Bu arada yazar, Tunus'ta Fransızların siyasî himayesini ele almış ve Mısır'daki adliye ıslahatından övücü ifadelerle bahsetmiştir.

7. Halil Cemaleddin-Hrand Asadur, *Ecânibin Memâlik-i Osmaniye'de Hâiz Oldukları İmtiyazât-ı Adliye*, İstanbul, tâbi' ve nâşiri: Hukuk Matbaa ve Kitabhanesi sahibi Eşref Hızrî, Hukuk Matbaası, 1331, VIII+588+10 s.

Kapitülasyonları konu alan en hacimli kitaptır. Ticaret-i Bahriye Mahkemesi üyesi iki hukukçu, Halil Cemaleddin Efendi ile Hrand Asadur Efendi (1862-1928) tarafından, kapitülasyonların kaldırılması kararından kısa bir süre önce kaleme

84 Kaynakların künyeleri internet üzerinden tespit edebildiğimiz kadarıyla tamamlanmış, baskı yeri ve tarihi gösterilmiştir. Eserin kaynakları için bk. *Kapitülasyonlar: Tarihi, Menşei, Asılları*, s. 8-9.

alınmıştır⁸⁵. Yazılar önce *Ceride-i Mehâkim*'de neşredilmiş⁸⁶, ardından tashih ve tadil edilerek kitap şeklinde bastırılmıştır⁸⁷. Yazarlara göre kitabın böyle ayrıntılı olmasının nedeni, "*kapitülasyonlar hakkında müstakil bir eser mevcut olmaması ve sinîn-i ahîrede tercüme suretiyle neşr edilen bir iki kitabın*⁸⁸ *mündericâtı ise sırf ecânib nokta-i nazarından yazılmış olmak hasebiyle memurîn-i adliye ve mülkiye ve zabıta için doğrudan doğruya rehber ittihazına gayrisâlih bulunmasıdır*". Nitekim "ifade-i mahsusa"da bir literatür değerlendirilmesi yapılmakta, Hasan Fehmi Paşa'dan başlanarak yazılan ders kitaplarında özellikle ders vakitlerinin azlığından dolayı konuya fazla yer ayrılmamasına dikkat çekilmektedir. Bu eserde de hükümlerlik hakkına vurgu yapılmakta⁸⁹ ve "(...) en büyük arzumuz, henüz mündefi' olmayan ümidimiz şudur ki birçok menâbi'-i hayatiyeye el-ân mâlik olan bu Osmanlı Devlet-i muazzaması müteceddidâne, mütecellidâne bir azm u himmetle inşaallah siyaseten, iktisaden *terakki* ve *te'âli* eder. Yakın bir istikbalde de *mazinin şan u şerefi, zamanın ihtiyacâtıyla* mütenâsib bir tarz-ı bedî' üzere tecelli-sâz olur ve işte o vakit biz de *kapitülasyonlar gibi hakimiyete münâfi, inkişaf ve terakkiye bi-hakkın mâni olan bir kayd-ı ahdî ve teamülden rehâ-yâb oluruz*" (s. VIII) ifadeleriyle kapitülasyonların kaldırılması temennisi dillendirilmektedir.

Muahedât Mecmuası, İbrahim Hakkı Paşa'nın ders notları, André N. Mandelstam'ın (1869–1949) *La Justice Ottomane dans ses Rapports avec les Puissances Étrangères* (Paris 1908) adlı eseri, G. Pélissié Rausas'ın *Le Régime des Capitulations dans l'Empire Ottoman*'ı (2 c., Paris 1902-1912), F. Surville (1853-1922) ve F. Arthuys (1841-1922) adlı hukukçular tarafından birlikte yazılan devletler özel hukuku kitabı (*Cours Elementaire de Droit International Prive*, Paris 1890), İngiltere ve Amerikan konsoloshane nizamları, Gabriel Noradongyan Efendi'nin "*juris meselesi*"ne dair neşrettiği kitap gibi matbu eserlerin yanı sıra muhtelit davalar hakkındaki teamül ve içtihatlardan yararlanılmıştır. Ticaret-i Bahriye Mahkemesi zabıtları bunların başında gelir. Yer yer şahsî görüşlerini de belirten yazarlar bazı meseleler için konsolosluklara da başvurmuşlardır⁹⁰.

85 "İfade-i Mahsusa'dan öğrendiğimize göre Cemaleddin Efendi Kasım 1910'da Ticaret-i Bahriye Mahkemesi üyeliğine atanmıştı ve Mayıs 1914'te hâlâ burada görev yapmaktaydı. Kalem arkadaşı ise bir süre önce Şûrâ-yı Devlet üyeliğine atanmıştı. Hrand Asadur, 1881-1884 yılları arasında Paris'te hukuk tahsil etti, İstanbul'a döndükten sonra avukatlık yapıp özel olarak hukuk dersleri verdi. Asadur hakkında daha fazla bilgi için bk. Silvert Konyer-Malhasyan, "Hrand Asadur", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, I, 253-254.

86 *Ceride-i Mehâkim*, nr. 32, 20 Mart 1327 – nr. 90, 20 Ağustos 1329.

87 Halil Cemaleddin Efendi tarafından yazılan "İfade-i Mahsusa"nın altında 8 Mayıs 1330 (21 Mayıs 1914) tarihi vardır.

88 Bu kitaplardan biri yaygın bir kullanıma sahip olan *Kapitülasyonlar: Tarihi, Menşei, Asılları*'dır. Ancak burada bir iki tercüme kitaptan bahsedilmektedir. Bunlardan biri Mehmed Memduh'un *Kapitülasyon (Capitulations) yahud Memâlik-i Osmaniye'de Ecnebilerin Hâiz Olduğu İmtiyazât* adlı eseri olabilir.

89 Meselâ iki farklı devletin vatandaşları arasındaki davalarda konsoloslukların yargılama hakkı olduğunu iddia eden sefaretlere karşı *hükümlerlik hakkının zaman aşımına uğrama-yacağı* belirtilerek cevap verilir ve sefaretlerin iddialarını uzun bir teamüle bina etmeleri eleştirilir (s. 413).

90 Kitabın kaynakları arasında girişte zikredilmeyen eserler de vardır. Gabriel Noradongyan Efendi'nin *Recueil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman* adlı eseri bunlardan biridir.

Devletler hukuku kurallarına tamamen aykırı olduğu belirtilen adlî ayrıcalıkların konu alındığı kitapta, tarihçe ve ahidnamelerde yer alan hükümlerden bahseden bir girişten sonra on beş başlık altında şu meseleler ele alınmaktadır (s. 68-69): 1. Osmanlı ile yabancı arasındaki hukuk ve ticaret davaları, 2. Aynı devlet vatandaşı iki yabancı arasındaki taşınırlara dair hukuk ve ticaret davaları, 3. Ayrı devlet vatandaşı iki yabancının taşınırlara dair hukuk ve ticaret davaları, 4. Osmanlı topraklarında ölmüş yabancının terekesine dair hükümler, 5. Osmanlı topraklarında iflas eden yabancının iflas işlerine hangi merciin, nasıl bakacağı, 6. İki yabancı veya bir Osmanlı ile bir yabancı arasında taşınmazlara dair davalar, 7. İki yabancı veya bir Osmanlı ile bir yabancı arasında kira ve 1000 kuruşa kadar alacak davaları, 8. Osmanlı ile yabancı arasındaki hukuk ve ticaret davası hükümlerinin icrası, 9. Aynı devlet vatandaşı yabancılar arasındaki ceza davaları, 10. Ayrı devlet vatandaşı yabancılar arasındaki ceza davaları, 11. Yabancıların Osmanlı vatandaşı veya hükümet aleyhinde ve Osmanlıların yabancılara karşı işledikleri suçlardan doğan ceza davaları, 12. Yabancı aleyhine Osmanlı ceza mahkemelerinden sadır olan ilâmların infaz usûlü, 13. Konsoloslar ve tercümanlar aleyhine ikame edilecek hukuk, ticaret ve ceza davaları, 14. Yabancılara yapılacak tebligatın usûlü, 15. Mahmillerle ilgili hükümler. Bu başlıklar altında ayrıca muhtelit mahkemelerin ortaya çıkışı ve çalışma usûlleri; Osmanlı ve diğer devletlerde konsolosluk kurumunun ortaya çıkışı, yetki ve görevleri, muhakeme usûlleri, her bir konsolosluğun farklı uygulamaları, ilâmlarının icrası gibi meseleler teşrih edilmektedir. Kitabın sonunda vesikalar verilmiştir (s. 549-88).

8. Hemayak Hosrovyan, *Kapitülasyonlar*, nşr. İlyas, Dersaadet, Kanaat Matbaası, 1331, s. 241-432.

Kitap, Mekteb-i Mülkiye'nin 1893 yılı mezunlarından ve Darulfünun Hukuk Fakültesi devletler özel hukuku hocası Hemayak Hosrovyan Efendi'nin (1873-1946) Darulfünun Hukuk Fakültesi'nin son sınıfında verdiği derslerde tutulan notlardan oluşmaktadır⁹¹. Yazar, aynı zamanda Mekteb-i Mülkiye'nin devletler hukuku müderrisiydi⁹². Türkiye'de daha ziyade Civanşir (veya Torlakyan) davasıyla tanınmaktadır⁹³. Kitabın ilk başlığı, "Kısm-ı sâni: Kapitülasyonların ecânibe bahşettiği hukuk"tur (s. 243). Son sayfada (s. 432) cümle bitmeden kitap bitmektedir. Bu tertipsizlik kitabın ders notlarından oluşmasından kaynaklanır. Derste işlenen konular, ders notlarında

91 Bu kitap için bk. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. 360. Kitap buraya İstanbul Darulfünunu Hukuk Fakültesi Kütüphanesi'nden intikal etmiştir: Tertib nr. 40, umûmî nr. 2303.

92 Hosrovyan'ın hayat hikâyesi için bk. Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, III, 543-44. Çankaya, 28 Aralık 1908 tarihinde Mülkiye, 1909 yılında ise Darulfünun Hukuk Fakültesi hocasına atandığını kaydeder. Ayrıca -muhtemelen Kevork Pamukciyan'ın mektubuna dayanarak- Hosrovyan'ın Mekteb-i Hukuk'tan da mezun olduğunu ve 1900 yılında avukatlığa başladığını kaydetmektedir. Bununla beraber ismi 1900 yılına kadarki mezun listelerinde geçmez (*Salnâme-i Maarif-i Umûmiye*, İstanbul 1318, s. 674-701). Hosrovyan, Mekteb-i Hukuk'ta okumamış, 1901 yılında mektepte toplanan sınav komisyonu tarafından imtihan edilmiş, kendisine birinci dereceden avukatlık ruhsatnâmesi verilmiştir (BOA, Maarif Nezareti, Mektubî Kalemi evrakı, nr. 569/7).

93 Bu dava için bk. Ahmed Cemaleddin [Saraçoğlu], *Torlakyan Davası: Behbud Han Cavanşir'in Katli*, haz. Azad Ağayev, Bakü, Yom Yay., 2007.

forma usûlü baskı, eserin başka bir kitabın devamı olup olmadığı, neşir faaliyetinin tamamlanıp tamamlanmadığı... gibi problemler diğer ders kitaplarında olduğu gibi burada da söz konusudur. *Kapitülasyonlar* için bu hususu biraz daha aydınlatmaya çalışalım.

Hosrovyan tarafından Hukuk Fakültesi'nin üçüncü sınıfında okutulan dersin notları, öğrencileri Hacı Mehmed Talat ve Uluborlulu Ahmed Talat tarafından *Hukuk-ı Hususiye-i Düvel yahud Uhûd* adıyla iki yıl önce neşredilmişti⁹⁴. Bu ders notu da yarım kalmıştır (s. 192). Devletler özel hukuku hakkında giriş bilgileri verildikten sonra vatandaşlık hukuku anlatılmış, Osmanlı Devleti'ndeki yabancılara dair bir-iki değinden sonra kapitülasyonlar ele alınmıştır (s. 178-192). Kapitülasyonların kaynağı meselesi, "Osmanlı Devleti kendi hakimiyetiyle çatışan yabancı imtiyazlarını hangi nedenlerle kabul etmiştir?" sorusuna cevap aranarak izah edilir ve devletin hak ve vazifelerine dair modern görüşlerin XI-XVI. yüzyıllara taşınmasıyla meselenin çözülemeyeceği belirtilir. Avrupa'da, XVII. yüzyılın ikinci yarısında konsolosluk teşkilatında gerçekleştirilen ıslahatların (konsolosların diğer memurlar gibi doğrudan doğruya devlet tarafından atanması ve yargılama haklarının kaldırılması) bizde gerçekleşmediği (yabancıların yargılama dairemize alınmaması ve kanunların şahsılığı esasını uygulamaya devam etme) vurgulanır. Hosrovyan, kapitülasyonların tarihini üç devreye ayırmaktadır. Birinci devrenin belirleyici vasfı ticarî olmasıdır. İkinci devre hem ticarî hem siyasî bir özellik gösterir; ayrıca bu devrede yabancıların hukukî durumlarını belirleyen muahedeler vardır. Üçüncü devrede ise ticarî ve siyasî vasıflar ortadan kalkarak bugünkü anlamıyla kapitülasyonlar oluşur. Yazara göre bu gelişim 1856 yılında tamamlanmıştı; nitekim Âli Paşa'nın Paris Kongresi'nde kaldırılmasını istediği kapitülasyonlardan kasıt bunlardı.

Hosrovyan'ın *Kapitülasyonlar* adlı eserinin basıldığı yıl (1331), yani *Hukuk-ı Hususiye-i Düvel yahud Uhûd*'un neşrinden iki yıl sonra bu ders notunun tashih edilmiş baskısı çıktı⁹⁵. Bu baskı da yarım kalmıştır (s. 256). Giriş bilgilerinden sonra vatandaşlık, yabancıların hakları, kanunlar ihtilafı kuralları; yetki, muhakeme usûlü ve ilamlardan bahsedileceği belirtilir. Önceki baskıdan farklı olarak kanunlar ihtilafı kuralları eklenmiş, ilk iki kısım tashih edilip genişletilerek; vatandaşlık çerçevesindeki hemen her mesele ve Fransa, İngiltere, Amerika ve diğer devletlerin yabancılar hukuku anlatılmıştır. Ders müddetinin yetmemesi⁹⁶ nedeniyle yetki vs. meselelerine

94 İstanbul, Matbaa-i Hukukiye, 1328, 192+IV s. Sondaki dört sayfa devletler özel hukuku sorularına ayrılmıştır. Kitabın kapak notu şöyledir: Darulfünun Hukuk Şubesi üçüncü sene muallim-i muhteremi Hemayak Hosrovyan Efendi'nin zabt olunan takrîr-i âlileridir. Müşarun ileyhin ruhsatıyla tarafımızdan tab' ettirilen formaların adedi mahdûddur. Bu kitap için bk. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. 8045.

95 Nşr. Kanaat Matbaası sahibi İlyas, Dersaadet, Kanaat Matbaası, 1331, 256 s. Kapak notu şöyledir: "Darulfünun Hukuk Fakültesi hukuk-ı hususiye-i düvel muallim-i muhteremi Hemayak Hosrovyan Efendi'nin takrîr-i âlileridir. Musahhahan ikinci defa olarak tab' olunmuştur". Her sayfanın sağında "hukuk-ı hususiye-i düvel", solunda "uhûd" yazmaktadır. Bu kitap için bk. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. 173. Kitap buraya İstanbul Darulfünunu Hukuk Fakültesi Kütüphanesi'nden intikal etmiştir: Tertib nr. 37, umûmî nr. 10267.

96 Hosrovyan, derslerin başında bu ihtimali zikretmiştir: "Müddet-i tedrisiye bilhassa bizce ehemmiyet-i fevkalâdesi derkâr olan bu mevâddin ikmâl-i tedrisâtına müsait olmadığından birçok mesâil daire-i tedkikatımızın haricinde kalacaktır" (s. 30).

girilememiştir. Osmanlı Devleti'ndeki yabancıların ele alındığı kısımda yabancıların hukukunun Osmanlı kanun koyucunun görüşüyle belirlenmediği ve yabancıya Osmanlı kanunları ve idaresi karşısında bağımsız bir yer verildiği belirtilir. Yazara göre ikisi de günümüz devletler hukuku esaslarına aykırıdır (s. 170-171). Hosrovyan bu kitabında kapitülasyonlara iki sayfada sadece değinerek kanunlar ihtilafı kurallarına geçer. Bunun nedeni kapitülasyonların Hukuk Fakültesi'nin son sınıfında ayrı bir derste ele alınıyor olmasıdır⁹⁷. Kapitülasyonlar ders programına ayrı bir ders olarak eklendiğinden ders notu da ayrı olarak tutulmuş ve notlardan oluşan eser *Kapitülasyonlar* adıyla basılmıştır.

Bu yan açıklamalardan sonra *Kapitülasyonlar* adlı kitaba dönersek; kapitülasyonların yabancılara bahşettiği haklar (s. 243-331) umûmî ve hususî olarak iki ayrılır. Umûmî haklar bölümünde yerleşme hakkı, şahsî hürriyetler, ticaret serbestisi, vicedan ve ayin serbestisinden; hususî haklar bölümünde ise yabancıların gayrimenkul edinmelerinden bahsedilmektedir. Tiyatro, otel, gazino gibi yerlerin meskenden sayılıp sayılamayacağı, içki satılan yer ve matbaaların durumu tartışılmakta ve özellikle Safer Kanunu (1284/1867) ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. İkinci kısımda (kitabın tasnifine göre "kısım-ı sâlis", s. 332-432) konsoloslukların kazaî muafiyeti; aynı ve ayrı devlet vatandaşları arasındaki ihtilafların çözüm yolları, itiraz, istinaf, ceza davalarında konsoloshane mahkemelerinin vazifeleri, tahkikat, muhakeme gibi konular ele alınmaktadır. Yazar, her meseleyi tartışırken kapitülasyon metinlerine başvurmakta, doktrinel tartışmalara işaret etmekte, konsolosluklar ile Babıâli arasındaki ihtilafları, yazışmaları ve bunların arkasındaki kabul ve görüşleri izah etmektedir.

9. Mahmud Esad, *Du Regimes des Capitulations Ottomanes*,

Freiburg Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde hazırlanmış doktora tezi, 1918.

Hukukçu devlet adamı Mahmut Esat Bozkurt'un Freiburg Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde doktora tezi olarak kabul edilmiş çalışmasıdır⁹⁸. Mahmut Esat, Lozan Antlaşması'nın imzalanması ve Bozkurt-Lotus Davası'nın başarıyla sonuçlandırılmasından sonra yayınladığı eserini İsmet Paşa'ya ithaf etmiştir. İthaf sayfasında bu çalışmayı kesinlikle sadece doktora unvanı almak maksadıyla hazırladığını ve Türk halkının kapitülasyon rejimine tâbi olmayı hak etmediğini kanıtlamak istediğini belirtmekte⁹⁹, Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları kaldırma kararının haklılığını

97 "... bu usûl devletimizin en kat'î, en mutlak hukukunu takyîd eden bir usûldür ki Hukuk Fakültemizin müntehî sınıfında ayrıca bir ders-i mahsûs olarak tedkik ve tedris edilmektedir" (s. 171).

98 Tez, 1928 yılında İstanbul'da basılmıştır. Türkçe tercümesi: *Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi Üzerine-Tarih ve Metinlerin Işığında Kapitülasyonların Hukuki Özellikleri*, Çev: Ahmet Öylek, nşr. Türk Hukuk Kurumu, Ankara, 2008, XI+195 s. Kitapla ilgili değerlendirmeler Ahmet Öylek tercümesine dayanmaktadır.

99 Tezin neşredilmesinden bir yıl önce çıkan bir kanun şerhinde yer alan "(...) *ben bugün ecnebi bir memlekette çadır kurmuş bir ordu değilim, memleketime kendi kan ve kanunumla sahip ve hâkimim, diye haykırılan bir devredeyiz... bu muazzam eseri yaratanlar Türkiye'de kanun, Türkiye'de adl ve hak hâkimdir, diyorlar. Binâen aleyh kanunî fikrin zihinlere yer etmesine çalışmak, kanunî fikri kuvvetlendirmeğe uğraşmak her vatandaşın vezâif-i vataniyesinin en mühimidir*" cümleleri paralel bir hissiyata işaret etmektedir. bk. Nazmi Nuri-Ahmed Raif, *Mufasssal Gümrük Kanunu Şerhi*, İstanbul 1927, s. 4.

ortaya koymağı amaçlamaktadır. Yazar muahede derlemeleri, Fransızca devletler genel ve özel hukuku literatürü, genel tarih kitapları, kapitülasyon rejimine ilişkin monografiler ile anayasa hukuku, Roma hukuku ve İslâm hukuku gibi konularda yazılmış kitaplardan yararlanmıştı. Birinci Dünya Savaşı'nın son yılında kabul edilen tezin epigramı, J. K. Bluntschli'ye (1808-1881) ait "*milletlerin hakları bütün antlaşmaların üstündedir*" cümlesidir¹⁰⁰.

Mahmut Esat tezin temellendirmek için üç nokta üzerinde durmaktadır. Bunlardan birincisi kapitülasyonların Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan önce de var olduğu hususudur¹⁰¹. Osmanlılar bu rejimi kabul edip genişletmiştir. Osmanlı Devleti'nin teokratik bir devlet olması; toplumsal ve hukukî kurumlarda İslâm dinini esas alması nedeniyle yabancı ve müslüman olmayanların kapitülasyon rejimi altında yaşamasına imkân tanınmıştır. Kapitülasyonlar "eski Osmanlı kamu/anayasa hukuku"nun bir bölümü ve doğrudan bir uygulaması olduğundan söz konusu hukukun ortadan kalkmasıyla kapitülasyonların da kaldırılması gerekir. Mahmut Esat, ikinci olarak kapitülasyonların hukukî mahiyeti üzerinde durmaktadır. Müellife göre kapitülasyonlar tek taraflı bir feshe konu olabilirler; bir antlaşma olarak kabul edilse bile antlaşmaların yürürlükten kaldırılması ile ilgili ilkelerin uygulanması sayesinde kaldırılabilirler. Mahmut Esat'ın konu aldığı son nokta kapitülasyonların bir istisna rejimi oluşturmaları için herhangi bir nedenin olmamasıdır. Bu üç noktayı işleyeceği üç bölümden önce Mahmut Esat, konuyla ilgili bir tarihçe kaleme alır. Kapitülasyon rejimine kaynaklık eden konsolosluk kurumunun tarihçesini vererek bu rejimin Haçlı Seferleri ile yaygınlaşan "kanunların şahsîliği ilkesi"nin bir sonucu olduğunu kabul ettiğini belirtir.

Kapitülasyonlar-Osmanlı Kamu Hukuku başlığını taşıyan ilk bölümde yazar bir kapitülasyon tanımı¹⁰² verdikten sonra 1740 kapitülasyonunun giriş bölümünü aktarır¹⁰³, ardından kapitülasyon metnine bağlı kalarak yabancılara tanınan dinî, deniz ticareti, gümrük ve yargılamaya ilgili ayrıcalıkları sıralar, elçi ve konsolosların bireysel ayrıcalıkları ile diğer devletlerin Fransız bayrağı çekerek yararlanabilecekleri ayrıcalığı zikreder. Venedik, Ceneviz, Fransa, İngiltere ve Rusya ile ilişkiler açısından kapitülasyonların tarihi hakkında bilgi veren yazar sözü birinci bölümün ağırlık merkezi olan Osmanlı kamu hukukuna getirir. Yazara göre kapitülasyonlar eski Osmanlı kamu hukukuna göre; yani sultan tarafından şeriat gereğince, ayrıca bir devletin ricası üzerine ve geleneğe atıfla (*bu ahidnameyi veren atalarım gibi*Â) verilmiştir.

100 Tezin ayrıntılı bir tanıtımı için bk. Arkan, "Mahmut Esat Bozkurt ve Kapitülasyonlar". Bozkurt'un kapitülasyonlar çerçevesindeki fikirleri için ayrıca bk. *Devletler Arası Hak-Hukuku Düvel*, s. 25-30, 102-13.

101 Mahmut Esat yabancıların, Osmanlı Devleti tarafından "kafirler"e hiçbir hak verilmemesinden dolayı, kapitülasyonlarla korundukları fikrini cerh etmek için bu noktayı vurgulamaktadır. Ayrıca bk. *Devletler Arası Hak-Hukuku Düvel*, s. 103. Kapitülasyonlar, "hıristiyanlık haricindeki memleketlerde bulunan konsolosların imtiyazât ve salahiyet-i mahsûsaları" olarak da tanımlanabilmektedir; bk. (aktaran) Ahmet Reşit, *Hukuku Umumiye-i Düvel*, İstanbul 1932, Hukuk Fakültesi neşriyatından, s. 75.

102 Yazar, kapitülasyonları devletin anayasasına (*loi constitutionnelle*) uygun olarak ve Osmanlı sultanının emri gereğince yabancı devletlerin Türkiye'de bulunan vatandaşlarına verilen dinî, ticarî ve hukukî ayrıcalıklar olarak tanımlamaktadır (s. 25).

103 Ayrıca bk. Bozkurt, *Devletler Arası Hak-Hukuku Düvel*, s. 152-67.

Kapitülasyonlara zemin hazırlayan Osmanlı kamu hukuku ilkelerinden biri de statü-konun sürdürülmesi ilkesidir. Böylece Osmanlı Devleti kendisinden önce de var olan kapitülasyon rejimini benimsemiştir.

Mahmut Esat, Tanzimat Fermanı'nın ilânı ile zımnem, 1908'den sonra ise kesin olarak eski Osmanlı kamu hukukunun ortadan kalktığını iddia etmekte; bunun zarurî olarak kapitülasyonların kaldırılmasını gerektirdiğini savunmaktadır. Ayrıca sultanın şeriatla sınırlanmış iktidarının sınırsız bir antlaşma yapmağa izin vermediğini, sultanın Osmanlı kamu hukukunun ilkelerine aykırı kapitülasyon antlaşması da yapamayacağını belirtmektedir. Yazara göre 1740 kapitülasyonunda yer alan yemin metni bu noktada bir delil olamaz, zira benzer yeminler öncekilerde de vardır.

Birinci bölümün sonunda kapitülasyonların hukukî niteliği konusunda görüşler aktaran yazar, tek taraflı irade beyanı ile doğması ve tek tarafın iradesiyle ortadan kaldırılabileceğini ifade eden yazarları zikrederek ikinci bölüme geçmektedir. Bu bölümde kapitülasyonların "lütuf" unsuruna dikkat çekmekte ve antlaşma olarak nitelendirilemeyeceklerini belirtmektedir. Kapitülasyonların antlaşma olduğunu savunan yazarların dayandıkları en temel argümanın "*teyid*" sözcüğü olduğunu söyleyen yazar, teyidin hukukî niteliği değiştirmedikçe ve kapitülasyonları antlaşmaya dönüştüremeyeceğini savunur. Bu noktada yazara göre modern uluslararası kamu hukuku ilkeleriyle kapitülasyonların hukukî niteliğini saptamak yanlış ve haksızdır. Zira burada yapılması gereken tarih temelli bir araştırmayla tarafların gerçek iradelerini belirlemektir. Ayrıca geriye yürümezlik ilkesi gereğince yeni ilkeleri eski bir probleme uygulamak haksızlık olacaktır. Süreklilik şartı başlığı altında kapitülasyonların tam iki tarafa borç yükleyen antlaşmalar olduğu varsayımını ele alan yazar, gerçek anlamda sürekli olarak (*in perpetuum*) geçerli bir antlaşma düşünülüp düşünülemediğini ve durum değişmedikçe (*rebus sic stantibus*) şartının ileri sürülüp sürülemediğini sormaktadır. Yazara göre bir devletin varlığı/egemenliği söz konusu ise süreklilik şartı dikkate alınmaz.

Yazar, kapitülasyonların temelini gayrimüslimleri "*Türk bağınazlığı*"na karşı koruma düşüncesinde bulan Avrupalı yazarları da tenkit etmektedir. Müellife göre zaten anlamsız olan bu iddia hukukî bir değerden de mahrumdur. Bununla beraber yeni dönemde Avrupa devletlerinin gayrimüslim Osmanlı tebeası üzerinden geliştirdikleri himaye söylemi kapitülasyonları baskıcı bir rejime dönüştürmüştür. Kapitülasyonların kaldırılmasının haklılığı ortaya çıktığında *en ziyade mazhar-ı müsaa-de olan devlet tebeası muamelesi* şartı çerçevesinde ayrıcalık elde edenler de artık bunlardan mahrum kalacaklardır. Yazar kapitülasyonların istisnâî bir rejim oluşturamayacağını izah ederek çalışmasını tamamlar.

10. Nazif Süruri, *Asıl Kurtuluş Günü: Kapitülasyonların İlgâsı-24 Temmuz 1923 Lozan Muahednamesi*, İstanbul, Sanayi-i Nefîse Matbaası, [nşr.] Ticaret-i Bahriye Kapudan Çarhçı Mekteb-i Âlîsi, 1927, 16 s.

Bu yazıda ele alınacak son kitap, Ticaret-i Bahriye Kapudan Çarhçı Mekteb-i Âlîsi namına Nazif Süruri tarafından (s. 16) kaleme alınmış küçük bir risaledir. Nazif

Süruri, Mithat Paşa'yı idama mahkum eden mahkemenin reisi olarak tanınan Ali Süruri Efendi'nin oğlu ve II. Abdülhamid döneminin öne çıkan yazarlarından. Süleyman Talat Efendi ile birlikte bu dönemde gerçekleştirilmiş adliye teşkilatı ve ıslahatını tanıtan *Mecmua-i Malumat-ı Adliyye* adlı bir kitap yazdığı¹⁰⁴ gibi deniz ticaret, vatandaşlık, anayasa hukuku ve hukuk dili konularında modern hukuk metinleri kaleme almıştır¹⁰⁵. Cumhuriyet yıllarında medenî hukuk ve usûl hukuku sahalarında eserler vermiştir. Yeni kanunlaştırma hareketini adalet kavramı etrafında desteklediği anlaşılmaktadır¹⁰⁶.

Asıl Kurtuluş Günü adlı eser, Nazif Süruri'nin şahsında ele aldığımız problemin elli yıllık köklerine işaret etmek bakımından bilhassa önemlidir. Yazarın kapaktaki ifadesine göre eser, Lozan Muahedesi uyarınca bütün deniz seferlerinin artık sadece Türk sancağı altında yapılacağı 1 Temmuz 1927 günü münasebetiyle yazılmıştır¹⁰⁷. İç kapaktan önceki numaralı sayfada Mustafa Kemal'in fotoğrafı vardır ve fotoğrafın altında "müncî-i a'zam, reis-i cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretleri" yazılıdır.

Kitaba, "Lozan Muahedenâmesi'nin akd ve imza olduğu yevm-i mes'ûd *Türk milletinin rüşd-i siyasîsini isbat ettiği, kendi mülkünde hürriyet-i irade ve istiklâl-i idare ile hâkimiyet hakkını cihan-ı medeniyete tanıttırıp tasdik ettirdiği* gündür" cümlesiyle başlayan Nazif Süruri, kapitülasyonları bir tür "*mahcuriyet, kâsıriyet*" olarak görmektedir. İstiklâl ve müsavat kavramlarına vurgu yapmakta, kapitülasyonların mahzurlarını ve bunlardan kurtuluş hamlelerini saymaktadır. Yazara göre kapitülasyonların ref ve ilgâ edildiğini bildiren Lozan Muahedenâmesi'nin imzalandığı gün, "*asıl kurtuluş bayramı*" sayılmalıdır (s. 2-5).

104 Kitabın girişindeki ifadelerden bazıları şöyle: "Unvan-ı adalet-iktirân-ı farukânesi şöhret-gîr-i âfâk olup hemîşe icra-yı ahkâm-ı adl ü ihsân ve ihyâ-yı hukuk-ı tebea ve zîr-destân buyuran zât-ı şevket-simât-ı hazreti padişahî sernâme-i muvaffakiyât-ı celîle-i cenâbı cihan-bânîleri olan *teşkilat-ı ahire-i adliye ile devlet-i ebed-müddet-i Osmaniyelerini cidden mes'ûd ve ihyâ buyurmuşlardır*. Cism-i cesîm-i *Devlet-i Aliyyelerine tâze can ve kemâl-i şeref ü şan olan işbu teşkilat-ı cedîde-i adliye* her türlü tavsîf ve takdirden müstağni ve edâ-yı hamd u şükrü kabil olamayan meâsir-i mebrûre-i hazreti veliyyü'n-ni'amiden biri bulunmağla unvan-ı celîl-i cenâbı padişahînin ruh-ı sâni-i cihan suretiyle ziver-i zebân-ı cihanbân olması lâ-büddür". bk. Ali Nazif Süruri (Âmedî-i divan-ı hümâyûn hulefâsından) - S. Talat (Mahkeme-i Temyiz başmüddeî-i umûmî muavinlerinden), *Kavânin Mecmuası: Mecmua-i Malumat-ı Adliyye*, İstanbul, Kasbar Matbaası, 1312, s. 2.

105 Yazarın hayat hikâyesi ve *Hilafet-i Muazzama-i İslâmiye* adlı risalesi için bk. *Hilafet Risâleleri*, haz. İsmail Kara, İstanbul 2002, II, 17-19, 207-16.

106 "Cumhuriyet'in umde-i esasıyisi tevzi-i adalettir. Adliye Vekalet-i celîlesi bunu temin için olanca azm u himmetiyle çalışmakta, cihaz-ı adlîmizi en son asrî teşkilata tevîk buyurmaktadır. Medenî Kanun, Borçlar, Ticaret, Ceza kanunları bu cümle-i mübecceledendir". bk. Nazif Süruri (Mülga Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi ve Mahkeme-i Temyizi mütekeaid azasından), *İzahlı Hukuk Usûl-i Muhakemeleri Kanunu ve Sulh Hakimleri Kanunu'nun Mer'î Olacak Mevâdd-ı Cezaiye Kısmı*, İstanbul, Ahmed Kâmil Matbaası, Yeni Türk Kanunları Külliyyatı, 1927, s. 2. Yazar adlî yardım kurumunu halk hükümetinin bir gereği olarak vurgulamaktadır.

107 Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Müteferrik, nr. 2896. Kapak notları şöyledir: "Lozan Muahedesi mücebine bütün sevâhilimiz esfâr-ı bahriyesinin sancağımıza hasren intikal ettiği 1 Temmuz 1927 tarihinin ilk abide-i şükrânıdır". "Lozan Muahedenâmesi, Madde 28, Sahife 11: Tarafeyn-i âliye'n-i âkideyn Türkiye'de kapitülasyonların kâffe-i nikât-ı nazardan tamamiyle ilgâsını her biri kendisine taalluk eden cihetten kabul ettiklerini beyân ederler".

Türkiye'nin tasarruf yetkisini genişleten ilgili Lozan Muahedesi, İkamet ve Sela-
hiyet hakkında mukavename, adlî yetki, ticaret mukavelesi, "turuk-ı münâkale ve
mesâil-i sıhhiye" maddelerini aktardıktan (s. 6-8) sonra yazar, "İfade" başlığı altında
ticaret mukavelesinin 2. ve 9. maddelerini izah ederek, deniz seferleri ve ticaretinin
Türk sancağına hasredildiğini tekrarlamakta (s. 9); ardından "Uhûd-ı Ahdiye" başlı-
ğı altında din ve ayin serbestîsi, sefaret ve konsolosluklar, seyruseyahat ikâmet ve ti-
caret, adliye ve zabıta iş ve işlemleri ile mâli işler hakkındaki kapitülasyon hükümle-
rini sıralamaktadır.